

**ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УНІВЕРСИТЕТ ЕКОНОМІКИ ТА ПРАВА «КРОК»
Навчально-науковий інститут психології**

Кафедра психології

Соколенко Анастасія Віталіївна

УДК 159.9

Кваліфікаційна робота

**ПСИХОЛОГІЧНИЙ КЛІМАТ СІМ'Ї ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ Я-
КОНЦЕПЦІЇ ПІДЛІТКІВ
053 «Психологія»**

«Психологія»

Вказати назву освітньої програми

Подається на здобуття освітнього ступеня магістр

Кваліфікаційна робота містить результати власних доробок. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело _____Соколенко А.В.

Науковий керівник (консультант) **Никоненко Олена Вікторівна,**
кандидат психологічних наук, доцент

Київ – 2025

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ РОЗВИТКУ Я-КОНЦЕПЦІЇ У ПІДЛІТКІВ	7
1.1. Теоретичні підходи до вивчення проблеми Я-концепції особистості	7
1.2. Психологічні особливості підлітків	19
1.3. Клімат сім'ї як один з основних чинників формування Я-концепції у підлітків	25
Висновки до 1 розділу	36
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ КЛІМАТУ СІМ'Ї, ЯК ЧИННИКА ФОРМУВАННЯ Я-КОНЦЕПЦІЇ У ПІДЛІТКІВ	40
2.1. Організація та етапи дослідження Я-концепції у підлітків	40
2.2. Аналіз та інтерпретація результатів формування Я-Концепції в залежності від клімату сім'ї	53
Висновки до 2 розділу.....	71
РОЗДІЛ 3. ПРАКТИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДЛЯ ПОКРАЩЕННЯ КЛІМАТУ СІМ'Ї, ЯК ЧИННИКА ФОРМУВАННЯ Я-КОНЦЕПЦІЇ У ПІДЛІТКІВ	75
3.1. Практичні рекомендації з покращення клімату сім'ї підлітків ..	75
3.2. Тренінг формування позитивної Я-концепції підлітків	80
Висновок до 3 розділу	83
ВИСНОВКИ.....	85
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	90
ДОДАТКИ.....	98

ВСТУП

Актуальність дослідження. Кожна людина є частиною соціуму, який нас оточує. Якість та рівень емоційного і психологічного розвитку нашого суспільства, залежить від кожної особистості. Від того наскільки кожний індивід є емоційно стабільним, психічно розвинутим і насамперед наскільки він знаходиться в гармонії з самим собою. Тому зародження Я-концепції особистості, є дуже важливим для формування спільноти з високим рівнем розвитку у всіх сферах. Окрім того, щодо сутності Я-концепції людини постійно виникають нові теорії, а правильне становлення та розуміння особистості підлітків є важливою складовою виховання. Враховуючи сьогоденні реалії подібні дослідження мають привернути увагу батьків, щодо емоційного стану їхньої дитини.

Я-концепція особистості зароджується, формується, розвивається протягом всього життя індивіда. Але є певні періоди життя, коли проблема формування особистості є більш гострою, це є період підліткового віку. Сімейне виховання є підґрунтям для формування основних рис характеру дитини. Адже саме в сім'ї розпочинається особистісний розвиток дитини. Особливо важливо приділяти достатньо часу вихованню підлітків, які потребують особливої уваги з боку батьків. Адже цей віковий період є сензитивним та вирішальним для становлення і закріплення образу «Я». Слід також врахувати те, що саме у підлітковому віці відбувається акцентуація. Враховуючи вище сказане, встановлено, що дана проблема потребує детального вивчення та розкриття особливостей впливу сімейного виховання на розвиток характеру підлітків. Саме в підлітковому віці батьківське ставлення набуває вирішального значення для становлення і закріплення образу «Я». Цей образ і ставлення до себе формуються під впливом того образу, що склався в батьків. Тому в сучасних умовах України саме сім'ї надається пріоритетне значення у вихованні. Саме тому в даній дипломній роботі ми розглянемо, як клімат сім'ї впливає на формується Я-концепції

підлітків.

Дослідженням теорій Я-концепції займалися такі автори як У. Джеймс, В. Джеймс, Ч. Кулі, Дж. Мід, Р. Бернс, Е. Еріксоном, К. Роджерсом, З. Фройд, К. Хорні, Г. Олпорт .

Дослідженнями психології розвитку та становлення особистості в підлітковому віці займалися Н. Гончарова, Ю. Горбенко, Ю. Калюжна, В. Лавріненко, М. Мельничук, О. Мирошник, Н. Мишко, В. Моргун, Л. Перетятко, М. Рева, К. Седих, М. Тесленко, І. Тітов, Т. Тітова, А. Харченко, Н. Чайкіна, Т. Яновська Важливими є напрацювання психологів у розвитку самосвідомості дітей М. Боришевський, В. Котирло та інших.

Серед українських психологів проблему формування «Я-концепції» досліджували С. Максименко, О. Гуменюк, О. Фурман, О. Васильченко, П. Чамата, О. Скрипченко, Н. Чепелева, Л. Чепіга, Т. Титаренко, О.М. Знанецької та ін.

Об'єкт дослідження – Я-концепція особистості у підлітковому віці.

Предмет дослідження – вплив клімату сім'ї на Я-концепцію у підлітків.

Мета дослідження: теоретично та емпірично дослідити формування Я-концепції підлітків під впливом психологічного клімату сім'ї.

Завдання дослідження:

1. Здійснити теоретичний аналіз проблеми Я-концепції особистості
2. Дослідити вплив сім'ї на формування Я-концепції підлітків.
3. Емпірично дослідити вплив психологічного клімату сім'ї на формування Я-концепцію підлітків.
4. Розробити практичні рекомендації з покращення психологічного клімату сім'ї підлітків.
5. Розробити тренінг з формування Я-концепції в підлітковому віці.

Для досягнення завдань дипломної роботи були використанні наступні методи дослідження.

Методи дослідження:

Для досягнення мети та реалізації завдань було використано комплекс методів: теоретичні – аналіз, синтез, узагальнення, систематизація, порівняння для розкриття сутності та визначення базових понять досліджуваної проблеми, структурування; загальні емпіричні методи: спостереження, анкетування, бесіда, групова оцінка, біографічний метод, проєктивні методики, експеримент (констатуючий, моделюючий).

Методики дослідження:

- Тест-опитувальник батьківського ставлення Г. Варга, В. Століна.
- Методика «Поведінка батьків і ставлення підлітків до них» (ADOR – скорочено «Підлітки про батьків») Е. Шефера.
- Методика КЕМПБЕЛЛА SCC або Методика вивчення ясності Я Концепції.
- Шкала самоповаги М. Розенберга.

Наукова новизна одержаних результатів:

Удосконалено:

- техніку підбору методик дослідження я-концепції та її чинників в підлітковому віці.
- Практичні рекомендації з покращення клімату сім'ї підлітка Дістали подальшого розвитку:
- теоретичні уявлення про особливості Я-концепції в підлітковому віці та клімату сім'ї, що впливає на її формування.

Практичне значення дослідження:

Узагальнення наукових праць психологів та філософів з найдавніших часів до сьогодення. Виокремлення дієвих засобів для формування здорової особистості, яка зможе комунікувати та функціонувати в суспільстві. Зокрема дослідження проблеми формуванні Я-концепції та кризи підліткового віку, дає алгоритм дій для швидкого усунення помилок для розвитку гармонійної особистості, та проходження кризи з позитивним результатом для індивіда.

Окрім того, формує уявлення сучасного суспільства про становлення Я-особистості підлітків, а також звертає увагу батьків до проблем виховання внутрішнього Я-дитини.

Розроблено тренінг "Формування позитивної Я-концепції підлітків", який може допомогти підліткам розвивати здорове самосприйняття та підвищити самооцінку.

Теоретичний та емпіричний матеріал дослідження можуть стати корисними у розробці та модернізації курсів «Психологія розвитку», «Акмеологія», «Психологія особистості».

Експериментальна база дослідження

В даному дослідженні приймали участь 40 підлітків та 40 матерів. Загальна кількість респондентів склала 80 чоловік. Респонденти, являються учнями Київського Ліцею № 287 та їх матері. Вік підлітків складав від 13-16 років.

Апробацію результатів дослідження. Публікація з теми дослідження «Психологічний клімат сім'ї як чинник формування Я-Концепції підлітків». Міжнародна науково-практична конференція «ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПІДТРИМКИ ТА АДАПТАЦІЇ УКРАЇНЦІВ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД», яка відбуватиметься 21-22 листопада 2024 року в ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК». Фаховому виданні «Вчені записки Університету «КРОК», яке згідно із наказом МОН №894 від 10.10.2022 р. включено до Переліку наукових фахових видань України, категорія «Б»1, з психологічних наук.

Структура та обсяг кваліфікаційної роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (78 найменування) та додатків. Загальний обсяг кваліфікаційної роботи – 129 сторінок, основний обсяг – 88 сторінок. Робота містить 7 таблиць, 7 рисунків, 7 додатків (на 32 сторінках).

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ РОЗВИТКУ Я-КОНЦЕПЦІЇ У ПІДЛІТКІВ.

1.1. Теоретичні підходи до вивчення проблеми Я-концепції особистості.

Пояснюючи наукове поняття «Я-концепція» доцільно враховувати дві складові частини, закладені в його основі: «Я» і «концепція». Якщо одним із смислів поняття «концепція» є розуміти, усвідомлювати щось на підставі системи певних чинників, а «Я» (в психології) - це особистість, це суб'єкт, який пізнає світ і самого себе, і, що важливо, творить себе, робить свій вибір, то можна казати, що «Я-концепція» – це розумове програмування людиною самої себе у всіх сферах життєдіяльності, це сформульована психікою система критеріїв, яка визначає особу як особистість [43, с. 552].

Я-концепція формується на основі взаємодій із навколишнім середовищем в процесі особистісного розвитку людини. Вона формує систему само-сприйняття, розуміння та визначення особистістю себе суб'єктом власної діяльності. Цей феномен виражається у стійкій системі вираження множинних Я, системі установок, спрямованих на особистістю на саму себе і визначає спрямованість її діяльності [7, с. 28].

Я-концепція є сукупністю установок, зосереджених особистістю на саму себе, які формуються під впливом її життєвого досвіду і впливають на інтерпретацію цього досвіду, на ті цілі, які індивід ставить перед собою, на відповідну систему очікувань, прогнозів щодо майбутнього, оцінку власних досягнень та власне становлення. Я – багатоканальна підсистема, що є єдиним багатовимірним та багаторівневим динамічним саморегулюючим комплексом, який за рахунок можливості відтворення безперервного уявного контакту з реальністю (світу та себе) забезпечує адекватне відображення. Психологічний зміст самовизначення

розкривається через процеси самотворення і самореалізації, самоствердження і самовдосконалення, функціонування яких забезпечує саморегуляція особистості [21]. Самовизначення особистості є свідомим етапом її соціалізації, коли вона набуває готовності до самостійної, творчої діяльності на основі усвідомлення та співвіднесення власних можливостей та соціальної необхідності, опанування значущими сферами життєдіяльності, що зумовлюють самореалізацію. Я-концепція об'єднує систему самооцінок і утворює цілісне ставлення до себе, що включає рівень домагань, загальну спрямованість мотиваційної сфери. Так, у сучасних дослідженнях наголошується, що «мотивація досягнень, орієнтована на успіх, та реальна успішність діяльності свідчать про адекватну самооцінку [7, с 28].

Теорій, які дозволяють пояснити я-концепцію дуже багато. Відомі психологи такі як З. Фрейд, В. Джеймс, Ч. Кулі, Дж. Мід, Р. Бернс та ін. залишили для опрацювання велику наукову базу, частина якої присвячена теоріям і дослідженням щодо я-концепції. Але дослідження людського "Я" бере початок ще з початку нашого існування. Людина завжди задавала собі класичне питання: "Хто я? Чим я є?" Ці питання стали початком низки досліджень у галузі психології. Основний період досліджень припадає на початок ХХ ст. Але перші кроки в пізнання цієї галузі розпочалися ще за часів К. Маркса.

Ще 200 років тому він запровадив політику марксизму. Із психологічної точки зору, марксизм розглядає взаємодію індивідів із суспільством через призму їхньої класової приналежності. Маркс вважав, що ідеологія і світогляд формуються внаслідок соціальних умов і класового становища, визначаючи спосіб, яким люди сприймають світ та взаємодіють один з одним. Також, він вказував на те, що характер може бути визначений економічними та соціальними умовами, які впливають на психіку і поведінку індивідів у контексті класової боротьби. Пізніше ці ж

думки будуть розвивати й більш сучасні і кваліфіковані психологи і доктори наук.

Можна виділити три основні періоди в розвитку психологічних поглядів на особистість: філософсько-літературний, клінічний та експериментальний [44, с. 14].

Філософсько-літературний період охоплює проміжок часу від мислителів стародавнього світу до початку XIX століття. Теорія духовного світу людини формувалась на основі спостережень за особливостями поведінки людей, виявлення їх індивідуальних відмінностей. Теоретичні викладки цього періоду мали абстрактний характер і торкалися в основному моральної та соціальної природи особистості. Цей період освітлений геніальними здогадками та ідеями таких зірок світової культури людства, як Соломон, Піфагор, Геракліт, Сократ, Демокрит, Платон, Діоген, Аристотель, Епікур, Омар Хайям, Р. Бекон, Монтень, Спіноза, Вольтер, Г. Сковорода, Кант та багато інших. Вони внесли неоціненний вклад у розуміння природи та суті людської особистості [44, с.14].

У клінічний період, майже до першої чверті XX століття, філософсько-літературні описи особистості почали доповнюватись результатами психологічних спостережень і досліджень в умовах клініки. Зібраний та проаналізований психіатрами клінічний матеріал про особливості психічних проявів хворих людей допоміг виявити психологічні особливості особистості, властиві не лише хворим, а й здоровим людям, проте у хворих вони гіпертрофовані [44, с. 15].

Особливість цього періоду полягає в тому, що, намагаючись дати визначення особистості, психіатри робили це в термінах «рис особистості». Риси давали можливість описати і цілком нормальну і патологічну особистість [44, с. 15].

Такий підхід впливав з потреб психотерапії, але обійтися в психологічній науці при описанні поняття «особистість» без термінів рис

було вже неможливо. Головний недолік цього підходу полягав у тому, що в основу «теорії особистості» лягли риси, притаманні як хворій, так і здоровій людині, тобто не враховувалися психічні властивості, притаманні лише «нормальній» особистості. Проте, за цей відносно короткий період, розвиток теоретичних уявлень про особистість зробив помітне зрушення вперед [44, с. 15].

Експериментальний період, початок якого припадає на першу чверть ХХ століття, в дослідженні особистості пов'язаний з «кризою психології». Суть її полягала в суперечності між досягнутим рівнем у розумінні психічних процесів та психічних функцій і неможливістю застосувати ці досягнення до пояснення цілісних поведінкових актів людини. Індивід постав як сукупність окремих психічних функцій, що не вело до цілісної психології особистості. Проте проведені дослідження мали експериментальний характер. Одержані дані піддавалися статистичному обробленню, що значно підвищило наукову достовірність результатів вивчення психічних феноменів. Завдяки цьому було зроблено новий крок у вивченні особистості, перейшовши від умоглядних викладок, від виміру та оцінювання окремих психічних функцій до експериментально вивіренних і математично оброблених теоретичних моделей особистості [44, с. 15].

Експериментальний підхід до цілісного вивчення й описання особистості виявився вельми плідним. Це привело до появи в 30-х роках нашого століття політичної диференціації досліджень та виникнення нових трактувань теорії особистості. Так, Л. Курт з позицій гештальтпсихології зробив спробу експериментально дослідити психологічну культуру особистості, що включала потреби, афекти і волю. Хоча це були лише деякі елементи структури особистості, але результати їх досліджень були цікавими й плідними. У цей період виникли ряд нових і цікавих концепцій особистості: теорія самореалізації Г. Олпорта, концепція самоактуалізації А. Маслоу, теорія «Я» К. Роджерса, біосоціальна теорія Г. Мерфі,

персонологія Г. Меррея і факторіальні теорії Р. Кеттела, Г. Айзенка і П. Гілфорда [44, с. 16, 17].

Почнемо розглядати внутрішнє Я людини із теорії австрійського психолога - Зигмунда Фрейда. Психоаналіз З. Фрейда. У своїй теорії він висловив припущення, що психологічна структура особистості складається з трьох складових:

1) підсвідоме "Ід" (Воно) - область, яка включає в себе два інстинкти: життя і смерть.

2) свідоме "Его" (Я) - область нашої власної самоідентифікації.

3) "Супер-его" (Зверх-я) - область норм, нашого соціуму і культури.

Свідомість "Его", за цією теорією ґрунтується на власному розумінні проблеми, фільтрує імпульси що надходять від "Ід", а також враховує вимоги "Супер-его" і обирає модель поведінки. Проте це лише ідеальний варіант прийняття рішень, окрім нього ще розрізняють три види:

1) коли поведінка повністю під контролем "Ід"

2) коли домінує "Его"

3) коли рішення поведінки приймаються лише за рахунок "Супер-его"

Фрейд у своїй теорії пояснює поведінку людей, їхніми потребами. Саме інстинкти керують діями особи, навіть якщо вона цього не помічає. "Лібідо" - інстинкт життя що спонукає нас до самозбереження й відтворення, а також інстинкт смерті - прагнення до руйнування, знищення. На думку психолога, людина, коли зростає, отримує заборони на велику кількість бажань, у майбутньому вони накопичуються в підсвідомості, пізніше вони можуть мотивувати нас до певних дій у разі зниженого контролю над свідомістю або великого емоційного подразника [45].

3. Фрейд визначив порядок розгортання психосексуальних стадій протягом дозрівання організму (біологічний чинник розвитку) і вважав, що ці стадії універсальні і властиві всім людям, незалежно від їх культурного

рівня. Періодизацію вікового розвитку З. Фрейда називають психосексуальною теорією особистості, оскільки центральна лінія його теорії пов'язана з сексуальним інстинктом. Назви стадій розвитку особистості (оральна, анальна, фалічна, генітальна) вказують на основну тілесну (ерогенну) зону, з якою пов'язано відчуття задоволення. Основні чинники розвитку особистості в психосексуальній теорії Фрейда: внутрішній (біологічне дозрівання, реформування кількості і спрямованості сексуальної енергії) і зовнішній (соціальний, вплив спілкування з батьками). Цінність даного підходу в тому, що вперше було вказано на значущість періоду дитинства у подальшому розвитку особистості [44, с. 19].

У теорії особистості З. Фрейда містяться як деякі продуктивні наукові положення (про складність, багатоплановість структури особистості, про свідоме й несвідоме, про внутрішні суперечності особистості), так і суперечливі погляди на природу особистості. Вже сучасники З. Фрейда і навіть його учні вбачали у психоаналітичному вченні низку дискусійних моментів. Так, найбільшій критиці були піддані погляди на мотивацію людської поведінки, яку З. Фрейд пов'язував переважно з природженими інстинктивними (сексуальними та руйнівними) потребами, на фатальний антагонізм між свідомим і несвідомим та між індивідом і суспільством. Виникла потреба у подоланні біологізаторських поглядів на особистість, у соціалізації фрейдистської теорії особистості, що й було здійснено неофрейдистами [44, с. 20].

Один із учнів З. Фрейда, К. Юнг (1875—1961), — швейцарський психолог, засновник аналітичної психології — відмежувався від свого великого вчителя у поглядах на пан сексуалізм як головну рушійну силу поведінки людини. До основних понять вчення Юнга відносять поняття про інтроверсію та екстраверсію, відкриття чотирьох основних психічних функцій, дослідження колективного несвідомого, особливий погляд на

структуру особистості, а в зв'язку з цим – створення аналітичної психотерапії [44, с. 20].

За К. Юнгом, психіка людини має три рівні: свідомість, особисте несвідоме і колективне несвідоме. Визначальну роль у структурі особистості відіграє колективне несвідоме, яке утворюється із слідів пам'яті, що залишається від усього минулого людства і впливає на особистість людини, визначає її поведінку з моменту народження [44, с. 21].

Згідно аналітичної теорії, особистість — це сукупність природжених і реалізованих архетипів, а структура особистості визначається індивідуальною своєрідністю співвідношення окремих властивостей архетипів, рівнями несвідомого і свідомого, а також екстра- або інтровертованістю особистості [44, с. 22].

Першим психологом, який почав розробляти проблематику Я-концепції став В. Джеймс. Теорії особистості. Він розглядав особистісне Я як подвійне утворення, яке утримує Я-усвідомлене і Я-як-об'єкт. Джеймс вважав, що це дві сторони однієї цілісності, котрі завжди співіснують одночасно. Перша з них (Я-усвідомлене) являє собою чистий досвід, а друге(Я-як-об'єкт) його зміст. Друге охоплює все те, що особа може назвати своїм. Враховуючи ці критерії можна виділити чотири складові й розташувати їх у порядку значущості: Я-духовне, Я-матеріальне, Я-соціальне і Я-фізичне.

Зміни у дослідженні Я-концепції відбулися у перші десятиліття ХХ ст. У цей період вони з традиційного формату психології перемістилися у сферу соціології. Приділити увагу тут варто представникам символічного інтеракціонізму: Ч. Кулі і Дж. Мід. Вони запропонували новий погляд на індивіда, а саме пізнання його в царині соціальної взаємодії, теорії малих груп. На їхню думку "Я" та "Інші" утворюють єдине ціле, тому що суспільство, запроваджуючи певні закони і правила життя, накладає обмеження на кожного індивіда, що є його складовою. Отже,

інтеракціонізм виходить з того, що глибоке осмислення внутрішнього Я пов'язане із розумінням суспільства у якому перебуває індивід. Тому вони зводять проблему до взаємозалежності цих двох Я [13, с.28].

Рухаючись далі варто розглянути теоретичну модель глобальної Я-концепції Р. Бернса. У 1986 році він видав книгу, в якій описав свою наукову працю щодо виховання та Я-концепції. У ній Бернс пропонує фактично інтегральну модель, яка, з одного боку, обґрунтовує її структурне наповнення, з іншого - впорядковує термінологію, що зустрічається на сторінках психологічних видань. Я-концепція має ієрархічну структуру. На її вершині можна побачити глобальну Я-концепцію, яка містить всі можливі грані індивідуальної свідомості. Це "потік свідомості" про який писав В. Джеймс, або це ще називають відчуттям неповторності., як було зазначено вище. У "потоці свідомості" було виділено два елементи: Я-усвідомлювальне і Я-як-об'єкт. У реальній практиці вони настільки злилися між собою, що утворюють єдине і неподільне ціле. Тому таке розмежування можливе лише умовно.

Звідси глобальна Я-концепція - це сукупність установок людини, котрі спрямовані на неї саму і спроможні мати різні ракурси, серед яких:

-Реальні Я-установки, вони пов'язані із тим як індивід сприймає свої актуальні здібності, соціальний статус та ін. Тобто це уявлення самого індивіда про себе.

-Дзеркальні(соціальні) Я-установки, що пов'язані із уявленням індивіда про те, як його бачить суспільство, найближче оточення.

-Ідеальні Я-установки. Вони пов'язані з тим, ким індивід хоче стати. Його відображає цілий спектр уявлень, які відображають прагнення індивіда, саме вони й утворюють наше ідеальне Я, яке потім може призвести до наслідків [13, с. 34].

Схожого поділу притримується й К. Хорні. Але вона звертається як до внутрішньої комунікації особистості, де фіксує факти конфліктності свідомих та позасвідомих уявлень, так і намагається знайти причини

існування людини в сучасному суспільстві. За її словами переживання людини — це єдине, що дано їй безпосередньо, вони є основою ідентичності особистості. Адже «Я» як особа існує не лише інтелектуально, а й в переживаннях, почуттях. Саме К. Хорні довела у своїй науковій праці, що розходження між реальним та ідеальним Я нерідко спричиняє депресію, яка викликана невідповідністю людини до ідеалу. Відмовитися від нездійснених прагнень, нав'язаних ідеальним Я, може допомогти психотерапевт [48].

Соціокультурна психологія К. Хорні стверджувала, що в структурі особистості домінують не інстинкти агресії або лібідо, а несвідоме почуття тривоги, занепокоєння, яке вона називала почуттям корінної тривоги і вважала, що воно пов'язане з самотністю і безпорадністю, що «з'являється у дитини в потенційно ворожому їй світі». Причинами розвитку цієї тривоги можуть бути помилки сімейного виховання, а саме: непослідовна поведінка батьків, глузування, невиконання обіцянок, надмірна опіка або ж емоційна відчуженість батьків. З часом корінна тривога виявляється в усіх взаєминах людини та у її світосприйнятті. Отже, причини невротичної поведінки варто шукати у порушеннях взаємин батьків і дітей [44, с. 24].

Оллпорт Г.- американський психолог, який мав досить цікаву позицію щодо психології. Цитую: "Добре, що існують послідовники Локка і Лейбніца, позитивісти і персоналісти, фрейдисти і неофрейдисти, об'єктивісти і феноменологи. Ні ті, хто віддає перевагу моделі (математичні, тварини, механічні, психіатричні), ні ті, хто їх відкидає, не можуть бути праві у всіх деталях, але важливо, що кожен може вільно вибрати власний спосіб роботи. Засудження заслуговує тільки той, хто хотів би замкнути всі двері, крім однієї. Найвірніший спосіб втратити істину - вірити в те, що є хтось, вже повністю володіє нею " .

Саме тому його метою було:

1) зібрати найважливіші дослідження особистості на сьогоднішній день,

2) забезпечити межі, в рамках яких вивчення особистості могло б потім перейти до розуміння цього «нескінченно багатого предмета»

Важливість його праці у тому, що він узагальнив і доповнив праці попередніх вчених. Щодо Я-концепції він притримується думки, що ідеальне я віддзеркалює цілі, які індивід пов'язує із своїм майбутнім [46].

Варто також згадати феноменологічну теорію К. Роджерса, гуманістичний напрям у психології особистості, яка на відміну від інших, де стверджується цінність майбутнього(Адлер) чи вплив минулого(Фрейд), підкреслював значення саме сьогодення. Він вважав, що люди мають навчитися не лише усвідомлювати, а й цінувати кожен момент свого життя. Адже саме тоді можна говорити про повноцінне функціонування особистості [13, с. 47-69].

Згідно із гуманістичного підходу К. Роджерса до вивчення Я-концепції основою особистості виступає психологічна реальність, а саме суб'єктивний досвід, який і допомагає інтерпретувати дійсність. На думку науковця, здатність людини до пізнання світу і створювати на цьому підґрунті суб'єктивну реальність відіграє визначальну роль у поведінці індивіду [13, с. 47-69].

Основна рушійна сила формування особистості, за цією теорією, є реалізація природних і потенційних можливостей. Свобода самовизначення закладена природою з самого початку, таке явище називається самоактуалізацією. Саме індивід обирає свій шлях у майбутньому, свої хобі й інтереси. В устрімленні людини до зрілості та автономності, важливу роль відіграє позитивна увага з боку соціуму або себе. Деякі люди залежні від схвалення інших, через що стають більш вразливими, важливо навчитися оцінювати свою поведінку самотужки, відповідно власній я-концепції [13, с. 47-69].

Ставлення соціуму до особистості Роджерс поділив на два типи:

- безумовно позитивна увага
- обумовлено позитивна увага

У першому варіанті дитина отримує повністю позитивну увагу від свого авторитету, за рахунок чого Я-концепція, яка сформується, буде відповідати усьому потенціалу дитини. Щодо другого варіанту, то дитина стикається з тим, що лише певні її вчинки отримують прихильність з боку авторитету. Наприклад: "Якби ти так не робила, то була б гарною дівчинкою", "Якщо ти помиєш посуд, я любитиму тебе ще більше ". Це викликає виникнення оціночних понять, тобто дитина замислюється над тим, які її вчинки гідні прийняття. Такий тиск з боку соціуму не дає Я-концепції дитини повністю втілити у життя свої потенційні можливості, які були закладені природою [13, с. 47-69].

З двох типів ставлення соціуму формуються два протилежні типи особистості:

- повноцінно функціонуюча
- непристосована

Для першого типу характерна гнучкість, адаптативність, впевненість у собі, довіра інтуїції, а також так звана емпірична свобода. Другий тип це особистість, що не може повністю самореалізуватися, вона має умовні цінності але усі її дії обмежені захисними механізмами. Такі люди живуть згідно певним установкам суспільства, вони не схильні слідувати своїм почуттям, таку людину можна назвати конформною і керованою [13, с. 47-69].

Якщо поведінка людини буде не узгоджуватися з Я-концепцією, людина відчуватиме тривогу, яку не може повністю усунути психологічний захист. При значній невідповідності між "Я" і переживаннями може відбутися руйнування Я-концепції. Тут в силу вступає ще одне досягнення Роджерса. Він мав не лише новий погляд на самоактуалізацією, але й на психокорекцію. К. Роджерс стверджував, що основний бар'єр для самореалізації це оцінка інших. Створена ним психотерапія отримала назву клієнтоцентрована терапія, що базується на без оціночному сприйнятті клієнта і його проблем. Ця терапія й досі

використовується, головна її перевага, що психотерапевт однаково ставиться як і до звичайної пересічної особистості з неврозом, так і до вбивці з розщепленням особистості. Пізніше ще повернемося до цієї методики [13, с. 47-69].

Видатний український психолог Г.С. Костюк (1899–1982) зробив значний внесок у психологічну теорію особистості. За його концепцією, індивід стає суспільною істотою, особистістю тоді, як у нього формуються свідомість і самосвідомість, утворюється система психічних властивостей, здатність брати участь у житті суспільства, виконувати соціальні функції.

Об'єктивна соціальна сутність особистості завжди реалізується суб'єктивними психічними засобами. Одночасно соціальне, яке зумовлює психічне в людини, визначає її соціальні взаємини з іншими людьми.

Психічна діяльність особистості відбувається в результаті інтеграції психічних процесів та властивостей і здійснюється нейрофізіологічними механізмами. Останні є системою, що у своєму функціонуванні залежить від тих систем організму, які складаються з біохімічних, біофізичних та інших компонентів. Між психічним і фізіологічним існують складні стосунки. Психічне не тільки реалізується фізіологічним, а й зазнає змін залежно від перебігу функціонування фізіологічних механізмів [44, с.78].

Слід розрізняти поняття «індивід» та «особистість». Людина є індивідом на всіх етапах онтогенезу і за всіх умов, а особистістю стає і може перестати бути нею [44, с.78].

Найпродуктивнішим, на думку Г. С. Костюка, є підхід до проблеми структури особистості, який базується на аналізі її діяльності. Адже суспільні умови визначають психічні властивості особистості лише через дії самого індивіда [44, с.78].

Отже, Я-концепція – це сукупність уявлень людини про саму себе, які включають як реалістичні оцінки, так і суб'єктивні думки. Цей феномен є однією з центральних категорій у психології особистості, оскільки він визначає самооцінку, самоповагу та поведінку людини.

Теоретичні підходи до вивчення Я-концепції особистості:

1. Психоаналітичний підхід. Заснований на працях Зигмунда Фрейда, цей підхід акцентує увагу на несвідомих аспектах особистості. Фрейд вважав, що Я-концепція формується під впливом конфліктів між свідомими бажаннями і несвідомими мотивами. В українському контексті, роботи таких авторів, як В. Москалець, досліджують роль несвідомих чинників у формуванні Я-концепції.
2. Гуманістичний підхід К. Роджерс і А. Маслоу є основними представниками цього підходу. Вони розглядали Я-концепцію як центральний елемент особистісного зростання і самореалізації. В Україні цей підхід розвивається у працях Т. Титаренко, яка досліджує вплив самоактуалізації на Я-концепцію.
3. Когнітивний підхід. Когнітивні теорії зосереджені на тому, як людина обробляє інформацію про себе і своє оточення. А. Бек та А. Елліс вважають, що Я-концепція формується через когнітивні структури. Українські дослідники, такі як О. Бондаренко, досліджують роль когнітивних процесів у формуванні самосприйняття.
4. Соціально-когнітивний підхід. Цей підхід розглядає Я-концепцію як результат взаємодії з соціальним середовищем. Альберт Бандура вказував на значення соціального навчання та моделювання. В Україні цей підхід розвивається у працях Л. Міляєва, яка акцентує увагу на ролі соціальних факторів у формуванні Я-концепції.
5. Соціокультурний підхід цей підхід підкреслює вплив культури та соціальних взаємодій на розвиток Я-концепції. В українському контексті, роботи Н. Чепелевої розглядають культурні аспекти формування самосприйняття.

Я-концепція є багатогранним явищем, яке вивчається з різних теоретичних позицій. Кожен з підходів робить свій унікальний внесок у розуміння того, як людина сприймає себе і своє місце у світі. Сучасна українська література з психології пропонує широкий спектр досліджень, які допомагають глибше зрозуміти цей феномен.

На формування Я-концепції підлітків впливають психологічні особливості цього вікового періоду, тому вони детально будуть розглянуті в наступному пункті нашої роботи.

1.2. Психологічні особливості підлітків

Розуміння психологічних особливостей розвитку особистості починаються з сутності таких понять, як психіка і особистість.

Психіка (грец. *psychikos* — душевний) — функція мозку, сутність якої полягає в активному відображенні людиною об'єктивної реальності та регулюванні поведінки й діяльності [41, с.73].

Особистість — духовна, соціально-психологічна інстанція людини, функціями якої є виокремлення себе з оточення, самоспричинення внутрішньої і зовнішньої активності, самовираження та саморозвиток у цілісній життєдіяльності, активне переживання у часі і просторі своєї екзистенції [41, с. 76].

Сучасна психологія вбачає причини розвитку в процесі життя людини, в конкретних і суперечливих соціально-психологічних умовах, найрізноманітніших аспектах її взаємодії з навколишнім середовищем (буттям). Рушійними силами процесу розвитку вона проголошує притаманні йому внутрішні суперечності. Розв'язання їх є основою розвитку, який визначається взаємодією різних передумов, обставин, умов, чинників, що свідчить про можливість опосередкованого керування ним.

Усі детермінанти психічного розвитку поділяють на об'єктивні і суб'єктивні [41, с. 93].

До об'єктивних чинників належать макросоціальні і мікросоціальні умови та психосоматичні чинники. Макросоціальними умовами є рівень економічного та культурного розвитку суспільства, існуюча система освіти, рівень соціальної турботи про дитину, національні традиції виховання тощо. Мікросоціальні умови — це малі групи (сім'я, дитячий садок, клас), характер спілкування в них, взаємодія, цінності, як і вони культивують. До психосоматичних чинників належать генотип, особливості пренатального, натального і постнатального розвитку дитини, стан її здоров'я [41, с. 94].

Суб'єктивні детермінанти психічного розвитку. Значною мірою суб'єктивні чинники залежать від об'єктивних і зумовлюють внутрішню логіку розвитку та саморозвитку. До них належать активність дитини (поведінка, діяльність, спілкування, пізнання, самопізнання, трансцендентація), особливості спонукальної (мотиваційної) сфери, свідомості та самосвідомості [41, с. 94].

Підлітковий вік є першим перехідним періодом від дитинства до зрілості. Якісні зміни, що відбуваються в інтелектуальній та емоційній сферах особистості підлітків (інтенсивний, нерівномірний розвиток і ріст організму, особистісні новоутворення та ін.), породжують новий рівень його самосвідомості. Потреби у самоствердженні, рівноправному і довірливому спілкуванні з ровесниками і дорослими. Інтенсивний статевий розвиток зумовлює виникнення статевого потягу і пов'язані з ним переживання й інтереси. Усе це є підставою для виокремлення підлітків в особливу соціально-психологічну, демографічну групу з характерними для неї настановами, цінностями, нормами і манерами поведінки, які утворюють специфічну субкультуру [41, с. 191].

Розглянемо загальні характеристики психічного і особистісного розвитку підлітків.

Підлітковий вік охоплює період від 11—12 до 14—15 років, що відповідає середньому шкільному вікові, тобто 5—9 класам сучасної

школи. У цей період в особистості дитини відбуваються складні і суперечливі зміни, на підставі чого його ще називають важким, критичним, перехідним. Така оцінка зумовлена багатьма якісними змінами, які нерідко пов'язані з докорінним ламанням попередніх позицій, особливостей активності, інтересів і стосунків дитини. Відбуваються вони за порівняно короткий час, здебільшого бувають несподіваними і надають процесові розвитку стрибкоподібного, бурхливого характеру. Майже завжди ці зміни супроводжуються появою у підлітка суб'єктивних труднощів. Ускладнюється і його виховання, оскільки підліток не підкоряється ефективним щодо молодшого школяра впливам дорослих, у різних формах проявляє непослух, опір і протест (упертість, грубість, негативізм, замкненість) [41, с. 192].

Характерний для підліткового віку підвищений рівень конфліктності суттєво зумовлюється неадекватним розвитком структурних компонентів самосвідомості, зокрема її когнітивного та емоційногоскладників, що негативно позначається на поведінці підлітків та здатності до її саморегуляції. За несприятливих умов, відсутності своєчасної психологічної допомоги конфлікти можуть стати стійкими особистісними утвореннями, перебуваючи у тісному взаємозв'язку із самосвідомістю особистості та її самооцінкою [30. С. 87].

Підлітковий вік називають перехідним і тому, що у цей період відбувається перехід від дитинства до юності, від незрілості до зрілості. Ця особливість проявляється в фізичному, розумовому, моральному, соціальному та духовному розвитку особистості [41, с. 192].

Підлітковий період – є періодом інтенсивного формування самооцінки, стрімкого розвитку самосвідомості, здатності спрямувати власну свідомість на психічні процеси, включаючи власний світ переживань, потреби в пізнанні себе як особистості. При переході від молодшого шкільного віку до підліткового відбувається криза, різка зміна самооцінки. В цей період помічено незадоволення учнем собою, а також

починає формуватися вміння оцінювати себе не лише через вимоги, які ставлять дорослі, а й через встановлення власних вимог [38, с. 74].

Вже більше століття ведеться дискусія про те, якими факторами зумовлений психічний та особистісний розвиток підлітків : біологічним и чи соціальними . Проблема біологічного чинника пов'язана з тим, що саме на цей вік припадають кардинальні зміни в організмі дитини, розгортається процес статевого дозрівання [41, с. 192].

Підлітковий вік характеризується швидким , нерівномірним ростом і розвитком організму. Відбувається ствердіння скелета, вдосконалюється м'язова система. Однак нерівномірність розвитку серця і кровоносних судин, а також посилена діяльність залоз внутрішньої секреції часто спричинюють тимчасові розлади кровообігу, підвищення тиску, напруження серцевої діяльності, посилення збудливості дітей, що виражається у нервозності, швидкій втомі. запамороченнях і підвищеному серцебитті. Нервова система підлітків ще не зовсім готова витримати сильні, тривалі подразники, часто перебуває під їх впливом у стані загальмованості або сильного збудження [41, с. 193].

У намаганнях пояснити суттєві анатомо-фізіологічні зміни в організм і підлітків сформувалися різноманітні теорії про біологічну зумовленість його особливостей. Автор першої фундаментальної праці про підлітковий період, американський психолог С. Холл (1844-1924), осмислюючи багатий і різноманітний матеріал спостережень, висунув теорію рекапітуляції, згідно з якою розвиток індивіда схематично відтворює та повторює історію людського роду, виявляючись у генетично запрограмованій послідовній зміні спадково зумовлених форм поведінки, почуттів і соціальних інстинктів. Особливості підліткового віку С. Холл асоціював із бурхливою перехідною епохою, «коли наші пращури вели кочове життя, билися, полювали, доглядали вогнище, блукали на волі, шукали пригоди [41, с. 193].

Психологічні особливості підлітків науковці пояснювали фактом статевого дозрівання, яке є домінантою розвитку в цьому віці, вважаючи кризи неминучими, біогенетично зумовленими. За таких умов найраціональнішими, за переконаннями С. Холла, є методи пасивної педагогіки, оскільки втручання в розвиток підлітка для того, щоб змінити, виправити його, є недоцільними і шкідливими, бо не можна змінити природу [41, с. 193].

Згідно з психоаналітичною теорією З. Фрейда неминучість у підлітковому періоді внутрішніх і зовнішніх конфліктів є нормою, а випадки безконфліктного розвитку свідчать про різноманітні варіанти патологічного розвитку [41, с. 193].

У 20— 30-ті роки ХХ ст. психологічна наука зосереджувалася на пізнанні залежності деяких особливостей особистості підлітків від його соціального оточення. З цією метою було досліджено життя і психічні особливості підлітків в умовах примітивної цивілізації острова Самоа задля встановлення, що в розвитку людини залежить від природи, а що від культури (конкретних суспільно-історичних умов). Результати досліджень описані у працях американського етнографа М. Мід (1901 — 1978). Оскільки в розвитку підлітків острова Самон симптомів кризи не виявлено, це переконливо доводить необґрунтованість тверджень про біологічне походження підліткової кризи. Вона пов'язана не із дозріванням організму, а з особливостями соціалізації. Однак індивідуальні варіанти її перебігу певною мірою залежать від вроджених особливостей нервової системи [41, с. 193,194].

На основі етнографічних досліджень американський психолог Р. Бенедикт (1887— 1948) зробила висновок, що перехід від дитинства до дорослості різний у різних суспільствах і його не можна вважати природно зумовленим. Вона довела, що конкретні соціальні обставини життя дитини зумовлюють тривалість підліткового віку, наявність чи відсутність кризи, конфліктів, труднощів, особливості переходу від дитинства до дорослості.

Згідно з цими дослідженнями у людині природне не може бути протиставлене соціальному, оскільки природне в ній теж є соціальним [41, с. 194].

У дослідженні підліткового віку важливо, на думку Л. Виготського, виокремити основне новоутворення у психіці підлітків, з'ясувати соціальну ситуацію його розвитку, яка у кожному віці передбачає неповторну систему стосунків дитини і середовища. А суть кризи перехідного віку полягає у перебудові цієї системи. Психологічний зміст підліткової кризи пов'язаний з виникненням почуття дорослості, розвитком самосвідомості, ставлення до себе як до дорослої особистості, до своїх нових можливостей і здібностей. Підліткам властиві прагнення до ідеалів, максималізм, значні фізіологічні зміни [41, с. 194].

Отже, підводячи підсумок, враховуючи різні теорії, можна стверджувати, що особливості проявів і перебігу підліткового періоду залежать від конкретних соціальних обставин життя і розвитку підлітка, його соціальної позиції у світі дорослих. Вирішальна роль у його психічному розвитку належить передусім системі соціальних відносин (відносин із навколишнім світом). Біологічний чинник впливає на підлітка опосередковано через соціальні стосунки з оточенням [41, с. 194].

1.3. Клімат сім'ї як один з основних чинників формування Я-концепції у підлітків.

Самооцінка відіграє ключову роль у формуванні індивідуальності. У підлітковому віці вона визначає їхні погляди на життя, амбіції та очікування. Самооцінка безпосередньо впливає на їхню поведінку та стиль життя. Під час проходження підлітком через емоційну бурю, він знаходить самопізнання, що включає усвідомлення себе та ставлення до себе. Важливі аспекти нашого життя, такі як взаємини з людьми, вимогливість до себе, ставлення до успіхів та невдач, значно залежать від самооцінки. Формування цілісної особистості є однією з основних тем у психологічній

науці, особливо в підлітковому віці, коли відбуваються значні зміни, які супроводжуються складнощами [52].

Підлітковий період розглядається як такий, під час якого суперечності розвитку набирають особливої гостроти. Це зумовлено специфічними явищами, які свідчать про перехід від дитинства до дорослості, що супроводжується якісною перебудовою всіх сторін розвитку особистості. На зміни самооцінки впливають прагнення підлітків розібратися у собі, ускладнення їхніх взаємин з іншими людьми [31].

Підлітковий період характеризується інтенсивним процесом формування самооцінки, швидким розвитком самосвідомості та здатністю спрямовувати свідомість на внутрішні психічні процеси, включаючи власний світ почуттів та потреби в самопізнанні. Перехід від молодшого шкільного віку до підліткового супроводжується кризою, що включає різку зміну самооцінки. У цей період в підлітків спостерігається незадоволення самим собою, а також починає розвиватися здатність оцінювати себе не тільки залежно від вимог дорослих, але й на основі власних стандартів [38].

Підлітковий період супроводжується новим рівнем самосвідомості та змінами в Я-концепції, орієнтованої на вивчення та розуміння себе. Найбільш помітні зміни стосуються змістовної складової самооцінки підлітків. Вони переходять від фрагментарного сприйняття себе до розгорнутої та багатогранної Я-концепції. Старші підлітки здатні аналізувати й охоплювати всі аспекти своєї особистості, адекватно оцінюючи свої переваги та недоліки. Багато досліджень показали, що незважаючи на дратівливість, емоційність та складнощі у спілкуванні, підлітки виявляють чесність, доброту та справедливість у своїй діяльності. Високий рівень самокритичності допомагає їм визнавати свої негативні риси та викликає бажання позбутись їх [4].

Дослідники виявили зв'язок між якістю взаємин підлітка з однолітками та рівнем його самооцінки. Відсутність позитивної уваги та

підтримки впливає на формування негативного ставлення до себе. Різноманітні аспекти взаємин з друзями надають підліткам важливу інформацію про їх власні неусвідомлені цінності стосовно інших людей і, отже, впливають на їх самооцінку [33].

У психологічній науці підкреслюється значення підліткового та юнацького віків у розвитку самосвідомості. Бурхливий розвиток компонентів структури самосвідомості Е. Шпрангер вважав головним новоутворенням цього періоду. Поява свідомого «Я», виникнення рефлексії, усвідомлення власних мотивів, побудова самооцінки, інтимізація внутрішнього життя, – одні з головних проявів самосвідомості у цьому віці. Цей період вважається критичним, переламним, і, власне, періодом виникнення цілісності самосвідомості [20, с. 105].

Зміни у самосвідомості становлять основні новоутворення у психіці підлітків, який починає усвідомлювати себе як особистість – члена суспільства і учасника міжособистісних відносин. Глибокі зміни в структурі особистості підлітків зумовлюють його особливу чутливість до засвоєння норм, цінностей та способів поведінки, притаманних світу дорослих [20, с. 106].

Відбувається переорієнтація з норм і цінностей дитячого світу на дорослий, вироблення особистісних утворень, які відіграють вирішальну роль в оволодінні дитиною позицією дорослого [20, с. 106].

Розвиток самосвідомості у цей віковий період відбувається у таких основних напрямках:

- 1) усвідомлення само тотожності (розмежування «я» – не «я» та його наступність у часовій особистісній перспективі);
- 2) «Я» - суб'єкт діяльності;
- 3) усвідомлення своїх психічних якостей (власної індивідуальності);
- 4) засвоєння системи соціально-моральних самооцінок.

Отже, розвиток ставлення до себе є найбільш актуальним у підлітковому віці, на формування якого значний вплив здійснюють як

зовнішні (соціальний світ: батьки, учителя, колектив та однолітки), так і внутрішні чинники (фізичне тіло, емоційні стани, переживання, академічні та інтелектуальні досягнення підлітків) [20, с. 106].

У молодих людей виникає увага до власного тіла і до змін у ньому, боляче сприймаються будь-які зовнішні недоліки (низький зріст, повнота, дитячі риси). Вони намагаються бути дорослим, насамперед, ззовні.

Висновки численних досліджень підліткового віку вказують на помітне зниження впливу батьків і підвищення впливу однолітків як референтної групи на самооцінку підлітків [20, с. 106].

Специфічним новоутворенням підліткового віку є здатність до рефлексії батьківської думки і подальшої побудови власної позиції щодо батьківської думки та оцінки. Батьківська точка зору сприймається як одна з можливих точок зору по відношенню до себе [20, с. 106].

Проте, саме підтримка сім'ї, безумовне прийняття дитини, її інтересів батьками є найбільш значущими чинниками впливу на розвиток ставлення до себе і рівень загальної самооцінки підлітків. Академічні успіхи та особливості взаємодії з учителями впливають, здебільшого, тільки на самооцінку здібностей підлітками [20, с. 105].

Соціальна ситуація розвитку підлітків особливо залежить від сім'ї, стосунків з батьками. Якщо ці стосунки враховують його потреби і можливості, вибудовуються на засадах взаємоповаги та довіри, підліток легко долає труднощі у навчанні і спілкуванні, активно набуває соціальний досвід, утверджується в таких елементах соціуму, як шкільний клас, група ровесників та ін. Основним чинником розвитку підлітків є його власна соціальна активність, спрямована на засвоєння важливих для нього зразків поведінки і цінностей, на побудову стосунків з дорослими, ровесниками. Підлітки включаються у різні види суспільно корисної діяльності, що розширює сферу їхнього спілкування, можливості засвоєння соціальних цінностей, сприяє формуванню моральних якостей особистості [20, с. 105].

Отже, для соціальної ситуації розвитку підлітків характерні перехід до середньої школи, зміна стосунків з учителями, однолітками, батьками, розширення сфери соціальної активності [20, с. 105].

І навпаки, негативне ставлення батьків: несприйняття, відторгнення, осуд поведінки підлітків дає протилежну дію. Поведінка підлітків спрямована на невдачу, вони бояться ризикувати, уникають участі у змаганнях; їм властиві такі риси характеру як агресія та грубість, а також високий рівень тривожності [20, с. 105].

Сімейне виховання має величезне значення у вихованні, освіті і становленні особистості. Сім'я виступає домінуючим інститутом у формуванні особистості дитини. Причому тільки та сім'я має позитивний вплив, яка допомагає дитині відчувати себе рівноправним членом сімейного колективу, де її люблять; вона має у сім'ї права і обов'язки; до її потреб ставляться з розумінням [53, с.303].

Саме в родині закладаються основи моральності людини, формуються норми поведінки, розкриваються внутрішній світ і індивідуальні якості особистості. Крім цілеспрямованого батьківського виховання на дитину впливає внутрішньо сімейна атмосфера загалом, причому ефект цього впливу проявляється з віком, відбиваючись у структурні особистості. Особливо актуальним це є для підлітків, адже саме в підлітковому віці батьківське ставлення набуває вирішального значення для становлення і закріплення образу «Я». Цей образ і ставлення до себе формуються під впливом того образу, що склався в батьків. Тому в сучасних умовах України саме сім'ї надається пріоритетне значення [53, с. 303].

У підлітковому віці відбувається загострення рис характеру. Прагнення до самостійності, усвідомлення свого фізичного і духовного змушнення – одна з найбільш яскравих рис цього віку. І якщо батькам вдасться перебудувати свої відносини з підростаючими дітьми і змінити стиль виховання, то це, в свою чергу, відіб'ється і на характерні дитини.

При більшій виразності деякі риси характеру накладають відбиток на особистість як таку і, нарешті, можуть набувати патологічний характер, руйнуючи структурну особистості. Важливим є дослідження того, який стиль виховання переважає в сім'ї і який вплив він робить на формування особистості у підлітків [18; 26].

Відомо, що сім'я має значний вплив на розвиток психіки дитини; цей факт не викликає сумнівів, однак механізми цього впливу ще поки остаточно не з'ясовані. З перших днів життя дитини соціальне середовище постає перед нею як система сімейної взаємодії. Батьки дитини є спочатку єдиними носіями соціальних стосунків і єдиною опосередкованою ланкою, яка пов'язує дитину зі світом [53, с. 303].

Фізіологічною основою характеру, що складається з генотипу та фенотипу, є загальний і людський тип вищої нервової діяльності та утворення динамічних стереотипів. Характер формується протягом життя людини і, в свою чергу, сам впливає на розвиток особистості в цілому. Іноді ряд несприятливих умов біологічного та соціального походження може сприяти формуванню патологічних варіантів характеру [53, с. 303].

Патохарактерологічні реакції є психогенними особистісними реакціями. Ці реакції відрізняють від «характерологічних» – непатологічних порушень поведінки, які проявляються тільки в певних ситуаціях, не ведуть до дезадаптації особистості і не супроводжуються сомато-вегетативними порушеннями. Патологічні ситуаційні (патохарактерологічні) реакції частіше розвиваються поступово, на основі психологічних [38, с. 303].

У сучасній клінічній психології виділяють три групи чинників, які сприяють розвитку патохарактерологічних особливостей:

- генетичні;
- органічні;
- психосоціальні [53, с. 303].

Вплив неправильного сімейного виховання на появу вкрай несприятливих наслідків в характері дитини. Гіпопротекція характеризується відсутністю інтересу до потреб і емоційного життя дитини, невключеністю в процес його розвитку, бездоглядністю. Найчастіше гіпопротекція носить прихований характер, коли батьки виявляють увагу до потреб дитини лише формально, обмежуючись задоволенням його базових потреб в їжі, крові та одязі, але не цікавлячись ні духовним світом, ні колом спілкування, ні захопленнями. У наш час батьки все частіше намагаються замінити живе спілкування гаджетами, які дозволяють не займатися з дитиною і не витратити на нього час. Така батьківська помилка часто призводить до розвитку неробства, істеричності, безвідповідальності дитини. Часто подібний тип виховання поєднується з прагненням батьків будь-що-будь виправдати вчинки чада в очах суспільства, прагненням уникнути навіть заслуженого покарання. Нескладно припустити що подібне батьківське потурання призводить до відчуття власної безкарності і нерозумінню допустимих меж. За цим слід асоціальна поведінка, яке складно піддається корекції. Не отримуючи достатнього тепла і ласки від домочадців, дитина схильна йти в себе, проявляти мрійливість [53, с. 303].

Гіперпротекція проявляється в дріб'язковому контролі за будь-якими вчинками дитини, надмірною опікою, заборонами на самостійні дії і рішення. Постійне стеження, сувора система заборон і покарань, відсутність можливості до отримання власного життєвого досвіду створюють небезпечну ситуацію, коли в характері дитини з'являються риси несамотійності, інфантильності, нерішучості, боязні постояти за себе. Крім того, дитина рано чи пізно, починає бунтувати проти постійних заборон, підкоряючись своїй природній допитливості. В крайніх своїх проявах такий бунт може привести до повної відмови від батьківської турботи, догляду з дому, асоціальної поведінки [53, с. 304].

Важливість міжособистісних стосунків особистості у сім'ї як малій психосоціальной групі та їх вплив на становлення характеру дитини в тому, що значущий соціально-психологічний чинник емоційної врівноваженості і психічного здоров'я – стабільність сімейного середовища [53, с. 304].

Велике значення має «якість» сім'ї, її виховна здатність. Сім'я, нездатна виховувати, приводить до порушень в процесі соціалізації школяра ще з самого початку. Якщо у дітей погані відносини з одним або обома батьками, якщо вони не відчувають батьківської підтримки, то вони, можливо, виявляться втягнутими у злочинну діяльність; такі діти, ймовірно, поводитимуться агресивно по відношенню до своїх батьків. Для формування «Я» дитини вирішальним соціально-психологічним чинником є погляди і поведінки батьків. Завдяки їх правильній позиції школяр створює про себе певну думку, формує самооцінку. При суворій позиції особистість відчуває страх і оцінює себе негативно. Виникнення у дітей різних порушень в поведінці і самооцінці, пов'язаних з сімейним середовищем, свідчить про зниження виховної функції батьківської сім'ї як малої психосоціальной групи [1, с. 64].

Відомо, що сім'я як мала психосоціальная група є якнайкращим виховним середовищем для особистості. Проте деякі соціально-психологічні чинники, пов'язані зі складом сім'ї, станом її внутрішніх взаємин або виховально-невірними позиціями батьків, можуть викликати зниження виховної здатності сім'ї. Ці соціально-психологічні чинники можуть приводити до порушень в поведінці дітей і навіть до негативних явищ у формуванні їхнього характеру. Одним з соціально-психологічних чинників, що порушують виконання виховних функцій сім'ї, можуть бути зміни в її складі [53, с. 304].

Стабільність сімейного середовища є важливим соціально-психологічним чинником для емоційної рівноваги і психічного здоров'я особистості дитини. Розпад сім'ї як малої психосоціальной групи, викликаний розлученням або окремим мешканням батьків, завжди

приносить потрясіння і залишає у дитини міцну образу, яку можна лише пом'якшити. Розлука з одним з батьків може привести до появи у дитини відчуття страху, депресію ряд інших симптомів неврозу, зниженої самооцінки загалом [6, с. 523].

Від того, наскільки ефективно організована виховне середовище, залежить формування базових особливостей особистості і подальша доля підлітків. Виховне середовище включає себе всі способи догляду за дитиною і його розвитку, починаючи від засобів гігієни і закінчуючи іграшками, навчальними матеріалами. Будь-яка життєва ситуація, починаючи від великої покупки і закінчуючи днем народження родича, може стати педагогічно значущою і дати поштовх до розвитку як позитивних, так і негативних рис характеру [53, с. 304].

Передача накопичених знань, вплив на поведінку дитини та її особливості здійснюється за допомогою спілкування з дорослими. Зчитуючи емоції батьків, дитина вчиться оцінювати ту чи іншу життєву ситуацію, а спостерігаючи різні моделі поведінки, вибирає способи реагування та взаємодії з соціумом [53, с. 304].

Сім'я долучає дитину до різних видів діяльності, таким як гра, спілкування, пізнавальна, навчальна, трудова, предметна. Без розвитку відповідних навичок і умінь дитина не зможе повноцінно і успішно жити в суспільстві. Основною помилкою старших членів сім'ї в процесі навчання дитини відповідним його віком навичкам є прагнення робити за нього ту роботу, з якою він вже справляється самостійно. Це, у свою чергу, призводить до розвитку таких негативних рис характеру, як інфантилізм і нерішучість. Якщо цілеспрямовано допомагати дитині стати самостійнішою, заохочувати кожен спробу вивчити властивості предметів і оволодіти новими навичками, в майбутньому у нього розвинеться цілеспрямованість, посидючість і самоконтроль. Крім сприятливого середовища для формування навички і розвитку характеру в цілому, необхідно

цілеспрямоване позитивне підкріплення, яке створює у дитини відчуття успіху [53, с. 304].

Можна сказати, що для правильного формування характеру дитини необхідно, щоб його самооцінка була адекватна. Це можливо тільки в умовах його безумовного прийняття і любові від близьких людей. Любов батьків є базою для розвитку співчуття, чуйності і чуйності по відношенню до інших людей. А адекватна самооцінка дозволяє людині дати характеристику своїм рис характеру і випробовуваним емоціям, закладає основу для самоконтролю поведінки і вчинків [53, с. 304].

Наступним чинником впливу на розвиток самооцінки підлітків є педагогічна оцінка [20, с. 106].

Існує також взаємозв'язок між рівнем самооцінки та соціально-психологічним статусом підлітків в колективі. Інтернальний локус контролю та висока самооцінка сприяють позитивному соціометричному статусу. І навпаки. Положення людини в групі залежить не тільки від її особливостей, але й від того, як їх оцінюють у даному колективі. Ті риси особистості, що в одній групі можуть бути важливими і значущими, в іншій –мають протилежну цінність. У свою чергу, ті види та способи поведінки, які визнаються і приймаються групою, можуть змінити особистісні риси людини в позитивну або негативну сторону [20, с. 106].

Положення людини, особливо людини шкільного віку, у групі, колективі впливає на поведінку, психологічне благополуччя, розвиток компонентів самосвідомості, моральних, інтелектуальних, вольових якостей [20, с. 106].

Таким чином, особистісний статус – місце індивіда в малій групі (соціумі), що залежить від того, як його оцінюють і сприймають члени даної групи (знайомі, рідні) у відповідності із власними особистісними якостями та ролями. Саме становлення особистісного статусу на пряму пов'язано з становленням Я-концепції, Т. Шибутані пов'язує особистісний

статус із становленням Я-концепції, яка формується в міру включення дитини в систему соціальних відносин [20, с. 106].

В подальшому Я-концепція формується під впливом самооцінки особистістю переживань взаємостосунків в колективі. Т. Шибутані підкреслює, що для сприятливого розвитку Я-концепції в групі має бути встановлена система статусів, в такому разі існують чіткі вимоги до поведінки та наявності особистісних рис для кожної ролі та позиції в групі. Взаємозв'язок Я-концепції та особистісного статусу проявляється в емоційному ставленні оточуючого середовища, тобто, зі зміною статусу особистості змінюється ставлення до неї інших, її поведінка та Я-концепція. Ступінь сформованості особистісного статусу залежить від інтеграції особистості (Я-концепції) в соціум, тобто більш об'ємну соціальну систему [20, с. 106].

Таким чином, посідання учнем певного статусу в групі залежить не тільки від того як його оцінюють оточуючі, а й від власного бажання бути прийнятним, активності, ініціативності в спільній діяльності та внутрішньої орієнтації на свій успіх [20, с. 106].

Отже, у підлітковому віці не аби якого значення у розвитку ставлення до себе набувають взаємини з батьками, що утворює сприятливий фон для усвідомлення особливостей власного «Я» підлітків та формування адекватної самооцінки. Важливою детермінантною є також взаємодія з педагогами, що буде визначати усвідомлення власних здібностей підлітків та академічну успішність. Важливим критерієм також є статусні характеристики учнів у класі, які визначають міру популярності та соціальної привабливості старшокласників, навколо яких розташовуються інші виміри внутрішньо групової взаємодії [20, с. 107].

Самооцінку можна поділити на дві категорії. Висока самооцінка – позитивне ставлення до себе, своїх дій і свого майбутнього. Низька самооцінка – негативне ставлення до себе, своїх дій і свого майбутнього [58].

Низька самооцінка: погано ризикує; боїться змагань та викликів; ненаполегливий; безініціативність; сором'язливість; відсутність самоприйняття; звинувачення оточуючих в їх недоліках; низька цілеспрямованість; нерішучість [58].

Висока самооцінка: гідний життя; впевнений у собі; приймати себе беззастережно; прагнуть постійного самовдосконалення; мати мир із собою;

насолоджуйтесь хорошими міжособистісними стосунками; добре переносити розчарування; наполегливий; спроможність йти на прорахований ризик; самокерований [58].

Отже підводячи підсумок можна сказати, що на формування Я-концепції у підлітків, зокрема її ядра самооцінки, впливають наступні чинники:

- Сімейне середовище. Сім'я - перша школа для людини. На життя дитини головним чином впливає сімейне оточення; це першоджерело суспільного розвитку. Кожна сім'я відрізняється від іншої, оскільки складається з різних членів. Кожен з них відрізняється своїми соціальними та економічними умовами з різним походженням

- Досягнення. Успішність у навчанні та досягнення цілей, пов'язаних із захопленнями, відіграють вирішальну роль у формуванні позитивного, здорового погляду на себе.

- Зовнішність. Фізичні характеристики, такі як волосся, фігура, зріст, вага, колір шкіри, також можуть впливати на самооцінку людини.

- Віра в себе. Людина, яка має високий рівень впевненості, може швидко навчатися, вірити, що вона може виконати завдання на належному рівні, і це згодом може підвищити її самооцінку.

- Вміння виконувати завдання. Це включає в себе навички, необхідні для виконання завдань, і здатність виконувати завдання. Вміння виконувати завдання впливає на особистість людини.

- Зворотній зв'язок Друзі та ін. Позитивні та негативні повідомлення та відгуки від друзів та інших можуть підвищити або послабити самооцінку людини [58].

Висновки до 1 розділу

В першому розділі кваліфікаційної роботи проведений теоретичний аналіз поняття Я-концепції, проаналізовані різні бачення розвитку та становлення особистості на протязі історичного періоду людства. Особливу увагу приділено підлітковому віку, як одному з найважливіших періодів психологічного розвитку.

В результаті проведення даного дослідження були зроблені наступні висновки:

1. Я-концепція — це складна система уявлень і переконань особистості про саму себе, яка формується через інтеграцію когнітивних, емоційних і поведінкових аспектів. Я-концепція включає самооцінку, самоповагу, самоідентичність та сприйняття своїх можливостей і обмежень. Вона є результатом взаємодії між внутрішніми характеристиками людини і зовнішніми впливами, такими як соціальні взаємодії, культура та особистий досвід.

Я-концепція – це сукупність уявлень людини про саму себе, які включають як реалістичні оцінки, так і суб'єктивні думки. Цей феномен є однією з центральних категорій у психології особистості, оскільки він визначає самооцінку, самоповагу, самоставлення та поведінку людини. «Я-концепція» – це розумове програмування людиною самої себе у всіх сферах життєдіяльності, це сформульована психікою система критеріїв, яка визначає особу як особистість. Я-концепція формується на основі взаємодій із навколишнім середовищем в процесі особистісного розвитку людини. Вона формує систему самосприйняття, розуміння та визначення особистістю себе

суб'єктом власної діяльності. Цей феномен виражається у стійкій системі вираження множинних Я, системі установок, спрямованих особистістю на саму себе і визначає спрямованість її діяльності.

2. Я Теорій, які дозволяють пояснити я-концепцію дуже багато. Відомі психологи такі як З. Фрейд, В. Джеймс, Ч. Кулі, Дж. Мід, Р. Бернс та ін. залишили для опрацювання велику наукову базу, частина якої присвячена теоріям і дослідженням щодо Я-концепції. Але дослідження людського "Я" бере початок ще з початку нашого існування. Основний період досліджень припадає на початок ХХ ст. Перші кроки в пізнання цієї галузі розпочалися ще за часів Карла Маркса.

Теоретичні підходи до вивчення Я-концепції особистості:

- Психоаналітичний підхід. Заснований на працях Зигмунда Фрейда, цей підхід акцентує увагу на несвідомих аспектах особистості. Фрейд вважав, що Я-концепція формується під впливом конфліктів між свідомими бажаннями і несвідомими мотивами. В українському контексті, роботи таких авторів, як В. Москалець, досліджують роль несвідомих чинників у формуванні Я-концепції.
- Гуманістичний підхід. Карл Роджерс і Абрахам Маслоу є основними представниками цього підходу. Вони розглядали Я-концепцію як центральний елемент особистісного зростання і самореалізації. В Україні цей підхід розвивається у працях Т. Титаренко, яка досліджує вплив самоактуалізації на Я-концепцію.
- Когнітивний підхід. Когнітивні теорії зосереджені на тому, як людина обробляє інформацію про себе і своє оточення. А. Бек та А. Елліс вважають, що Я-концепція формується через когнітивні структури. Українські дослідники, такі як О. Бондаренко, досліджують роль когнітивних процесів у формуванні самосприйняття.

- Соціально-когнітивний підхід. Цей підхід розглядає Я-концепцію як результат взаємодії з соціальним середовищем. Альберт Бандура вказував на значення соціального навчання та моделювання. В Україні цей підхід розвивається у працях Л. Міляєва, яка акцентує увагу на ролі соціальних факторів у формуванні Я-концепції.
- Соціокультурний підхід цей підхід підкреслює вплив культури та соціальних взаємодій на розвиток Я-концепції. В українському контексті, роботи Н.Чепелевої розглядають культурні аспекти формування самосприйняття.

3. Підлітковий вік є першим перехідним періодом від дитинства до зрілості. Якісні зміни, що відбуваються в інтелектуальній та емоційній сферах особистості підлітків (інтенсивний, нерівномірний розвиток і ріст організму, особистісні новоутворення та ін.), породжують новий рівень його самосвідомості. Потреби у самоствердженні, рівноправному і довірливому спілкуванні з ровесниками і дорослими.

Враховуючи різні теорії, можна стверджувати, що особливості проявів і перебігу підліткового періоду залежать від конкретних соціальних обставин життя і розвитку підлітків, його соціальної позиції у світі дорослих. Вирішальна роль у його психічному розвитку належить передусім системі соціальних відносин (відносин із навколишнім світом). Біологічний чинник впливає на підлітків опосередковано через соціальні стосунки з оточенням.

Отже, на формування Я-концепції у підлітків, зокрема її ядра самооцінки та самоствавлення впливають наступні чинники: сімейне середовище, досягнення, зовнішність, віра в себе, вміння виконувати завдання, зворотній зв'язок друзів та інше.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ КЛІМАТУ СІМ'Ї, ЯК ЧИННИКА ФОРМУВАННЯ Я-КОНЦЕПЦІЇ У ПІДЛІТКІВ.

2.1. Організація та етапи дослідження Я-концепції у підлітків

Аналіз процесу самосвідомості виявився більш складним, ніж аналіз продуктів цього процесу. Діагностика самосвідомості спрямована на виявлення продукту самосвідомості – уявлення про себе. Аналіз “Я-образу” дозволяє виділити в ньому два суттєвих аспекти: знання про себе й самоствавлення [42, с. 385].

Упродовж життя людина пізнає себе, накопичує про себе знання, що і складають змістовну частину її уявлень про себе. Цілком очевидно, що знання про себе їй не байдужі. Те, що в них розкривається, виявляється об'єктом її емоцій, оцінок і стає предметом більш – менш стійкого самоствавлення [42, с. 385].

Самоствавлення, у свою чергу, виявляється структурно – складним утворенням, що включає як загальне почуття, за чи проти себе, так і більш специфічні виміри і самоповагу, аутосимпатію, самоінтерес, або близькість до самого себе, тобто очікуване ставлення інших. Проте не все досягається в самому собі і не все у власному самоствавленні ясно усвідомлено; деякі аспекти вислизують від самосвідомості, тобто залишаються не усвідомленими. У зв'язку з цим виникає низка принципів методологічних проблем психодіагностики самосвідомості [42, с. 385].

Уявлення про себе багатопланові. Вони можуть відноситися до різних сфер прояву людини. Такі дослідники як У. Джемс, К. Роджерс, М. Розенберг і багато інших, виділили різні форми уявлень про себе, диференційовані по сфері проявів людини (“соціальне Я”, “духовне Я”, “фізичне Я”, “інтимне Я”, “публічне Я”, “моральне Я”, “Я” тощо), або (“реальне Я”, “ідеальне Я”), або у часовому контексті (“Я в минулому”, “Я в сьогоденні”) та інші ознаки. Слід підкреслити, що всі ці уявлення у

суб'єкта існують як видно, самотійні, але наскільки вони зв'язані із самотавлення і поведінкою у відповідних ситуаціях – це питання залишається відкритим [42, с. 386].

Вивчення процесу формування самосвідомості та його результуючого утворення «Я-концепції» було й залишається у центрі уваги психологічних досліджень. Більшість сучасних психологів або використовують поняття «самосвідомість» та «Я-концепція» як синоніми, або розглядають самосвідомість як процес, а під «Я-концепцією» розуміють результат цього процесу, що узгоджується із визначеннями поняття «Я-концепція» у закордонній психології [25, с. 112].

Найбільш повний аналіз уявлень закордонних дослідників щодо сутності й розвитку Я-концепції зроблено Р. Бернсом, який вказує на наявність двох найбільш впливових її визначень, сформульованих К. Роджерсом і Дж. Стейнсом. За К. Роджерсом, «Я-концепція» – це складно структурована картина, що існує у свідомості індивіда, включає власне «Я» і взаємини, в які воно може вступати, а також позитивні й негативні цінності, пов'язані зі сприйнятими якостями й відносинами «Я» у минулому, сьогоденні й майбутньому. За Дж. Стейнсом, «Я-концепція» визначається як система уявлень, образів і оцінок індивіда, що стосуються його самого, яка включає оцінні компоненти та уявлення про те, як він виглядає в очах інших людей. Р. Бернс характеризує Я-концепцію як динамічну сукупність уявлень індивіда про себе (Я-образів), до якої входять переконання, оцінки своїх фізичних, інтелектуальних та інших якостей, тенденції поведінки, а також суб'єктивне сприйняття зовнішніх факторів, що впливають на нього [25, с. 112].

Суттєва роль у психологічних дослідженнях приділяється соціальним факторам в розвитку «Я-концепції» особистості, в тому числі й фактору сімейної взаємодії. Так, «Я-концепція» –це унікальний результат психічного розвитку людини в процесі соціальних взаємодій (Ямницький).

В науковій літературі визначається та аналізується наявність взаємозв'язку між стилем сімейного виховання, батьківсько-дитячими стосунками й психологічним мікрокліматом в родині та формуванням ставлення дитини до самої себе, до своїх потреб, інтересів, прагнень; між особливостями міжособистісної комунікації в родині й установками щодо оточуючих людей (Lamb, Tamis-Lemonda, 2004; Кравченко, 2005; Мілютіна, 2007; Горецька, 2013) [25, с. 112].

Батьківсько-дитячі стосунки характеризуються тісним взаємозв'язком та надзвичайною емоційною значущістю як для дитини, так і для батьків (Baumrind, 1992). Основою таких стосунків виступає батьківське ставлення, що є інтегративною характеристикою, яка включає систему емоцій та почуттів по відношенню до дитини, знань і уявлень про неї, та реалізуються у формі виховних стратегій (Варга, 2001) [25, с. 113].

Перш ніж детально розглянути різні методики, які можуть допомогти оцінити самооцінку, самоствавлення, впевненість підлітків і як результат гармонійне формування «Я-концепції» підлітків і чинників, які на це впливають. Приділимо увагу, методам які використовуються в даних методиках.

Складність структури «Я-концепції» особистості вимагає звертання до методів, які застосовують у науковому дослідженні і залежать не лише від самого предмету, а й від рівня дослідження. Виділяють емпіричний і теоретичний рівні.

Для емпіричного рівня дослідження характерними є методи: інтерв'ю, анкетування, рейтинг, самооцінка, спостереження, експеримент, експертна оцінка, опис, статистика, аналіз результатів тощо. Кожен з наведених методів є певною мірою важливим у випадку проведення наукових досліджень, хоча в конкретному дослідженні використовуються лише окремі з них. Отримана за допомогою емпіричних методів наукового

дослідження інформація є основою для подальшого теоретичного осмислення пізнавальних процесів [57, с. 16].

Теоретичні методи наукового дослідження методи аналізу-синтезу, індукції-дедукції, аналогії, абстрагування, конкретизація, моделювання, планування, класифікація тощо [57, с. 17].

Досліджуючи психологічні особливості розвитку самосвідомості в період підліткової криз, спираючись на теоретичні положення багатомірної будови самосвідомості, з огляду її складності – є необхідність звернутися до вивчення її складових і детально розглянути структурні компоненти та її особливості у підлітків [42, с. 386].

Становлення самосвідомості в цей період визначає певне соціальне зростання по відношенню до визначення нової “внутрішньої позиції”, в основі якої лежить прагнення бути відповідальним за себе, свої особистісні якості, свої погляди і здатність самостійно відстоювати свої переконання. Самосвідомість у цьому віці вже включає в себе всі компоненти самосвідомості дорослої людини. Інша річ, якого рівня вони досягають у своєму розвитку в підлітків, які з них займають центральне місце в структурі його особистості [42, с. 387].

Уявлення про себе (суб’єктивний образ свого “Я”) складається під впливом оцінюючого відношення інших людей. В сучасній психології самосвідомість досліджується шляхом застосування різних психологічних технік, що застосовуються в залежності від мети дослідження.

Певний інтерес викликає класифікації діагностичних методик самосвідомості запропоновані В.В. Століним і О.О. Бодальовим, до яких відносяться:

- 1) Стандартні самозвіти у формі опису і самоопису (тестувальники, списки дескрипторів, шкальні техніки). До цього типу методик відносяться тест-опитувальники, що складаються з більш менш розгорнутих тверджень, що розкривають відношення випробуваного до самого себе в різних життєвих ситуаціях; почуттів, думок щодо тих чи інших подій, чи

обставин у житті суб'єкта; поведінкових проявів, взаємин з іншими людьми. В різних опитувальниках спосіб відповіді широко варіює: використовується двох-, трьох-, чотирьох-, п'яти-, семи- альтернативних виборів, вербальна чи невербальна згода [42, с. 388].

Шкала “Я-концепції” Теннессі (The Tennessee Self Concept) – опитувальник, призначений для підлітків (з 12 років) і дорослих. З його допомогою можна виявити глобальне самоствавлення (самозадоволеність) і специфічні форми самоствавлення до свого тіла, до себе як морального суб'єкта, до себе як до члена родини тощо. Опитувальник також дозволяє дати диференційований висновок про самоствавлення на відміну від змістовного аспекту “Я-концепції” (самоідентичності і характеристики, що диференціюються) [42, с. 388].

Шкала дитячої “Я-концепції” Пірса-Харріса. (Piers-Harris Children's Self Concept Scale) – популярний у США опитувальник, складений з 80 простих тверджень щодо свого “Я” чи тих чи інших ситуацій і обставин, зв'язаних із самоствавленням. Призначений для дітей у віці від 8 до 16 років [42, с. 388].

Шкала самоповаги Розенберга (Rosenberg's Self – Esteem Scale) – опитувальник для підлітків, що виявляє глобальне самоствавлення [42, с. 388].

2) Нестандартизовані самозвіти у формі вільних самоописів з наступним конвент – аналізом. Оскільки “Я-концепція” так чи інакше виявляється в будь-якому розгорнутому самоописі (у щоденникових записах, у нестандартизованих відповідях на питання анкети чи інтерв'ю, у листах та ін.), з'являється можливість застосувати до деякої сукупності текстів процедуру контент-аналізу [42, с. 389].

3) Ідеографічні техніки, засновані на використанні психосоматичних закономірностей, аналізі індивідуальних матриць, при якому простір самоопису і його змістовних осей задані не споконвічно на основі усереднених даних, а виявляються в певного конкретного випробуваного.

I.C. Булах підкреслює, що результати інтерпретуються не шляхом співвіднесення з “нормою”, а щодо інших характеристик того ж суб’єкта. До цієї групи технік прийнято відносити так звані “техніки репертуарних решіток” чи “репертуарні особистісні тести”. Найбільш відомою на цей момент є методика “Репертуарні решітки Дж. Келли” [42, с. 400].

4) Проективні техніки, включаючи підклас і рефративних досліджень самовідношення і “Я-концепції”, в цілому, придатні для аналізу трьох різних аспектів самовідношення, що тією чи іншою мірою, вислизають при аналізі прямого самозвіту. По-перше, мова йде про ті несвідомі компоненти самовідношення, що припускають внутрішньо особистісні захисти, що не допускають це самовідношення до свідомості. По-друге, про “непомічене, ненавмисне самовідношення”, що людина утрудняється адекватно вербалізувати. По-третє, про ту “небажану” самооцінку, що суперечить соціально-прийнятним зразкам особистості [42, с. 400].

Існує безліч методик, які можуть допомогти оцінити самооцінку, самоставлення, впевненість підлітків, клімат сім’ї в якому зростає підліток і як результат гармонійне формування «Я-концепції» підлітків і чинників, які на це впливають.

Для проведення дослідження обрано 4 діагностичні методики та розроблена анкета для визначення особливостей формування «Я-концепції» та аналізу клімату сім’ї в якому зростає підліток. Проаналізований клімат сім’ї, як чинник формування Я-Концепції підлітків.

В нашому дослідженні приймали участь 40 підлітків та 40 матерів. Загальна кількість респондентів 80 чоловік. Респонденти, являються учнями Київського Ліцею № 287, а також їх матері. Вік підлітків склав від 13-16 років. Ці методики допомагають проаналізувати, як клімат сім’ї впливає на формування Я-Концепції підлітків на розвиток їх особистості:

1. Тест-опитувальник батьківського ставлення Г.Я. Варга, В.В. Століна, який спрямований на виявлення батьківського ставлення, як

системи різноманітних почуттів по відношенню до дитини, особливостей виховання та розуміння особистості дитини. Методика дозволяє виявити характеристики батьківського ставлення за шкалами «прийняття-відштовхування», «кооперація», «симбіоз», «авторитарна гіперсоціалізація», «маленький невдаха». Високий тестовий бал за відповідним шкалам інтерпретується як: відштовхування, кооперація, симбіоз, гіперсоціалізація, інфантилізація (Рогов, 1996) [25, с. 113].

«Прийняття-відштовхування». Шкала відображає інтегральне емоційне ставлення до дитини. Утримання одного полюса шкали: батькові чи матері подобається дитина таким, який він є. Батько, мати поважає індивідуальність дитини, симпатизує йому. Батько, мати прагне проводити багато часу разом з дитиною, схвалює його інтереси і плани. На іншому полюсі шкали: батько сприймає свою дитину поганим, непристосованим, невдахою. Йому здається, що дитина не досягне успіху в житті через низькі здібностей, невеликого розуму, поганих схильностей. Здебільшого батько відчуває до дитини злість, досаду, роздратування, образу. Вони не довіряють дитині і не поважає його [25, с. 113].

«Кооперація». Соціально-бажаний образ батьківського відносини. Змістовно ця шкала розкривається так: батько, мати зацікавлений у справах і планах дитини, намагається у всьому допомогти дитині, співчуває йому. Батько високо оцінює інтелектуальні і творчі здібності дитини, відчуває почуття гордості за нього. Він заохочує ініціативу і самостійність дитини, намагається бути з ним на рівних. Батько, мати довіряє дитині, намагається встати на його точку зору в спірних питаннях [25, с. 113].

«Симбіоз». Шкала відображає міжособистісну дистанцію в спілкуванні з дитиною. При високих балах по цій шкалі можна вважати, що батько, мати прагне до симбіотичних відносин з дитиною [25, с. 113].

Змістовно ця тенденція описується так: батько, мати відчуває себе з дитиною єдиним цілим, прагне задовольнити всі потреби дитини,

захистити його від труднощів і неприємностей життя. Батько, мати постійно відчуває тривогу за дитину, дитина здається йому маленьким і беззахисним. Тривога батька підвищується, коли дитина починає автономізованих волею обставин, так як по своїй волі батько, мати не надає дитині самостійності ніколи [25, с. 113].

«Авторитарна гіперсоціалізація». Відображає форму і напрямок контролю за поведінкою дитини. При високому балі за цією шкалою в батьківському відношенні чітко проглядається авторитаризм. Батько, мати вимагає від дитини беззастережного послуху і дисципліни. Він намагається нав'язати дитині в усьому свою волю, не в змозі стати на його точку зору. За прояви свавілля дитини суворо карають. Батько пильно стежить за соціальними досягненнями дитини і вимагає соціального успіху. При цьому батько добре знає дитину, його індивідуальні здібності, звички, думки, почуття [25, с. 113].

«Маленький невдаха». Відбиває особливості сприйняття і розуміння дитини батьком. При високих значеннях за цією шкалою в батьківському відношенні є прагнення інфантилізувати дитину, приписати їй особисту і соціальну неспроможність. Батько, мати бачить дитину молодшим в порівнянні з реальним віком. Інтереси, захоплення, думки і почуття дитини здаються батькові дитячими, несерйозними. Дитина представляється непристосованим, неуспішним, відкритим для поганих впливів. Батько не довіряє своїй дитині, нарікає на його неуспішність і невірність. У зв'язку з цим батько намагається захистити дитину від труднощів життя і строго контролювати його дії [25, с. 113]. Текст опитувальника Додаток А.

За допомогою цієї методики ми зможемо зрозуміти в якому кліматі зростає підліток, який стиль виховання у його батьків. Що в свою чергу дає розуміння, як клімат сім'ї впливає на Я-концепцію підлітків.

2. Методика «Поведінка батьків і ставлення підлітків до них» (ADOR – скорочено «Підлітки про батьків») Е. Шефера (Додаток Б) спрямована на дослідження установок, поведінку та методи виховання батьків, саме так

як їх бачать діти у підлітковому віці. Дана методика була створена у 1965 році науковцем Є. Шафером основна ідея, якої полягає у тому, що виховний вплив батьків (який описують діти) можна охарактеризувати за допомогою трьох факторних змінних:

- прийняття – емоційне відкидання;
- психологічний контроль – психологічна автономія;
- прихований контроль – відкритий контроль.

При цьому прийняття сприймається, як безумовно позитивне ставлення до дитини незалежно від вихідних очікувань самих батьків.

Емоційне відкидання розглядається як негативне ставлення до дитини, відсутність до неї любові та поваги, що часом сприймається як ворожість.

Поняття психологічного контролю пояснюється, як певний тиск і навмисне керівництво дітьми, а також ступінь вираженої послідовності у здійсненні виховних принципів.

З огляду на соціокультурні відмінності, чеські психологи переробили дану методику, насамперед, вони вважали, що важливим є перш за все, скорочення кількості шкал, так як факторний аналіз на чеській вибірці виділив три значущі фактори:

- позитивний інтерес – ворожість;
- директивність – автономія;
- непослідовність.

Ці чинники склали п'ять шкал і стали підґрунтям для сучасного варіанту методики, яку було адаптовано під керівництвом Л.І. Вассермана. Поряд із використанням у клінічній психологічній практиці методика «Підлітки про батьків» використовувалася у великих психологічних дослідженнях для виявлення основного способу життя підлітків, також методика допомогла зафіксувати особливості сімейної ситуації підлітків [39].

Розрахунок за даною методикою відбувається на трьох загально прийнятних рівнях: низький рівень (0-2 бали); середній рівень (2-3 бали); високий рівень (4-5 балів).

За даною методикою можна відслідкувати домінуючий тип реагування з позиції підлітка на елементи виховної системи батьків, які патерни поведінки батьки використовують у виховному процесі.

Інтерпретація шкал. Оцінка матері сином:

а) Шкала позитивного інтересу. Психологічне прийняття матері хлопчики-підлітки бачать насамперед у відносно критичному підході до них. Підлітки часто відчують необхідність у допомозі та підтримці матері, в більшості випадків приймають її думку, схильні погоджуватися з нею. Такі форми поведінки, як владність, підозрілість, тенденція до лідерства, заперечуються. У той же час сини не чекають від матері надмірного конформізму, аж до тенденції йти на поводу. Проте просто компетентне поведінку, дружній спосіб спілкування і нормальні емоційні контакти виявляються недостатніми для того, щоб підліток міг стверджувати, що мати відчуває по відношенню до нього позитивний інтерес. Вони прагнуть до сверхопека сильного, дорослого і самостійного людини[39].

б) Шкала директивності. Директивність матері по відношенню до сина підлітки бачать у нав'язуванні їм почуття провини по відношенню до неї, в її деклараціях і постійне нагадування про те, що мати жертвує всім заради сина, повністю бере на себе відповідальність за все, що зробив, робить і робитиме дитина . Матір'ю як би затверджується споконвічна залежність її статусу й оцінки навколишніх від відповідності сина "еталону" дитини, виключаючи при цьому можливість інших варіантів самовираження. Таким чином, мати прагне будь-яким способом виключити неправильну поведінку сина, щоб не вдарити в бруд обличчям. Прості ж форми прояву чуйності, симпатії, що викликають позитивні

емоційні відносини, негативно корелюють з директивною формою взаємодії матері і підлітка [39].

в) Шкала ворожості. Ворожість матері у відносинах з сином-підлітком характеризується її агресивністю і надмірною строгістю в міжособистісних відносинах. Орієнтування матері виключно на себе, її самолюбство, зайве самоствердження, як правило, виключають прийняття дитини. Він сприймається насамперед як суперник, якого необхідно придушити, щоб затвердити свою значимість. Так, емоційна холодність до підлітків маскується і часто видається за стриманість, скромність, слідування етикету і навіть підпорядкованість йому. У той же час може спостерігатися яскраво виражена підозрлість, схильність до надмірної критиці на адресу сина, метою якої є прагнення принизити його в очах оточуючих. Поряд з цим постійно (головним чином на вербальному рівні) демонструється позитивна активність, відповідальність за долю сина [39].

г) Шкала автономності. Автономність матері у відносинах з сином розуміється їм як диктат, повне захоплення владою, навіть деяка маніакальність в цьому відношенні, не визнає ніяких варіацій. Мати не сприймає дитину як особистість, зі своїми почуттями, думками, уявленнями і спонуканнями, вона являє собою сліпу силу влади і амбіцій, якої всі, незважаючи ні на що, зобов'язані підкорятися. При цьому адаптивна форма авторитету матері, заснована на довірі і повазі, а також прийнятні форми жорсткості і різкості (коли вони враховують ситуацію), виявляються не характерними для автономності матерів у відносинах з синами-підлітками. Крім того, на думку синів, ні емоційна прив'язаність, ні дружній стиль спілкування не можуть бути пов'язані з відгородженістю, незалученістю матері в справи сина [39].

д) Шкала непослідовності. Непослідовність проведеної матір'ю лінії виховання оцінюється підлітками як якесь чергування (залежно від ступеня інформативної значимості) таких психологічних тенденцій, як панування сили і амбіцій і покірність (в адаптивних формах), делікатність і

сверхальтруїзм і недовірлива підозрілість. Причому всі вони мають тенденцію до екстремальних форм прояви (амплітуда коливань максимальна) [39].

Інтерпретація шкал. Оцінка матері дочкою.

а) Шкала позитивного інтересу. Позитивне ставлення до дочки з боку матері, засноване на психологічному прийнятті, описується підлітками-дівчатками як відношення до маленької дитини, який постійно вимагає уваги, турботи, допомоги, який сам по собі мало що може. Такі матері часто схвалюють звернення дочок за допомогою у випадках сварок або будь-яких ускладнень, з одного боку, і обмеження самостійності - з іншого. Крім того, дівчатка відзначають фактор потурання, коли мати перебуває ніби "на побігеньках" і прагне задовольнити будь-яке бажання дочки [39].

б) Шкала директивності. Описуючи директивність своїх матерів, дівчатка-підлітки відзначають жорсткий контроль з їхнього боку, тенденцію до легкого застосуванню своєї влади, заснованої на амбіціях, що не вітаючи при цьому висловлення власної думки дочки. Такі матері більше покладаються на суворість покарання, вперто вважаючи, що вони завжди праві, а діти ще дуже малі, щоб судити про це [39].

в) Шкала ворожості. Ворожість матерів їх дочками-підлітками описується як підозріле ставлення до сімейному середовищі і дистанція стосовно її членам (зокрема, до дітей). Підозріла поведінка і відмова від соціальних норм приводять їх, як правило, до відгородженості і підносити себе над іншими.

г) Шкала автономності. Автономність матерів виключає будь-яку залежність від дитини, його стану, вимог. Заперечуються також які-небудь форми турботи і опіки по відношенню до дочок. Такі матері оцінюються підлітками як поблажливі, невимогливі. Вони практично не заохочують дітей, відносно рідко і мляво роблять зауваження, не звертають уваги на їх виховання [39].

д) Шкала непослідовності. Під непослідовністю виховної практики з боку матері дівчинки розуміють різку зміну стилю, прийомів, що представляють собою перехід від дуже суворого виховання до ліберального і, навпаки, перехід від психологічного прийняття дочки до її емоційному відторгнення [39].

3. «Шкала ясності Я-концепції» (Дж. Кемпбел) (Додаток В). Ця методика допомагає вивчити, наскільки зрозумілими та чіткими є уявлення людини про себе, наскільки вони збалансовані та стійкі. Ясність Я-концепції може проявлятися на високому, середньому та низькому рівнях. [12]

Середній рівень ясності Я-концепції, тобто уявлення про себе здебільшого ситуативні, а тому в деяких життєвих ситуаціях характеризуються як злагожені та стабільні, у деяких – не мають внутрішньої стійкості та можуть змінюватися. Високий показник ясності Я-концепції такі дані свідчать про збалансовані та стабільні уявлення про себе, розуміння своїх слабких та сильних сторін, можливостей та здібностей. [12]

Низький показник ясності Я-концепції говорить про нестійкі уявлення про себе. Таке явище можна пояснити молодим віком, адже у цьому віці ще може завершуватися процес формування переконань, цінностей, життєвих смислів та ідеалів. [12]

4. Шкала самоповаги М. Розенберга

Шкала самоповаги Розенберга (Rosenberg's Self – Esteem Scale) – опитувальник для підлітків, що виявляє глобальне самоствавлення [27, с. 388]. Ця методика містить десять тверджень. За допомогою даної методики ми можемо оцінити рівень самоповаги респондента (Додаток Г).

Також мною особисто в процесі дослідження була розроблена Анкета за допомогою, якою мною були зібранні основні данні про респондентів (Додаток Д).

За допомогою цих методик та анкети були проведенні дослідження і зроблені висновки, які будуть представлені в наступному пункті кваліфікаційної роботи.

Системні утворення, якими є особистість і “Я-концепція”, являють собою сплав, взаємопроникнення і виявляють нову багаторівневу, ієрархічну систему. “Я-концепція” включена у структуру особистості – нелінійну і самоорганізуючу систему, що утворюється в онтогенетичному розвитку. Вона виступає як її системна складова, наповненою підсистемою внутрішніх цінностей і цінностей соціальних [42, с. 392].

Розглянувши різні підходи і точки зору на теоретичні і методологічні засади психологічного дослідження “Я-концепції”, ми прийшли до висновку, що методологічними принципами вивчення “Я-концепції” є:

- принцип гуманізму, єдності діяльності, свідомості й особистості, єдності свідомості й особистості, єдності суб’єкта пізнання і суб’єкта дії, творчої активності самовдосконалення, самодетермінації, відбитої суб’єктності, активної генно-середовищної кореляції, самодетермінації суб’єкта-носія самосвідомості, а також принципи, що відбивають специфічні особливості рівневих утворень “Я-концепції” особистості:
- рівнево-ієрархічний принцип, що утворює вертикальну структуру пізнання “Я-концепції”;
- онтологічний принцип, що відбиває включення “Я” в нові взаємини, нові взаємодії, наповняє “Я-концепцію” новим змістом, що підкреслює процесуальну сторону, оскільки “Я-концепція” має внутрішню підставу розвитку і саморозвитку, регуляції і саморегуляції;
- принцип полісистемності, що дає можливість розглянути “Я-концепцію” як самостійну систему і як підсистему взаємодіючих з нею систем, тобто розуміти “Я-концепцію” як сукупність елементів, що знаходяться в таких взаємозв’язках і в таких взаєминах, що

утворюють визначену цілісність. Цей принцип описує екстернальні й інтернальні властивості “Я-концепції”;

- психосемантичний принцип, що відбиває систему значень суттєвих ознак “Я-концепції” особистості [42, с. 393].

2.2. Аналіз та інтерпретація результатів формування Я-Концепції в залежності від клімату сім’ї.

В нашій кваліфікаційній роботі був проаналізований клімат сім’ї, як чинник формування Я-Концепції підлітків. Було проведено дослідження за допомогою чотирьох методик та анкетування респондентів.

Для дослідження була розроблена Анкета підлітків (Додаток Д), яка допомогла визначити стать Таблиця 2.1, Рисунок 2.1 ділиться майже пропорційно, чи в повноцінній сім’ї живуть підлітки Рисунок 2.2, як підлітки почуваються дома в оточенні своїх родичів Рисунок 2.3, що підлітки хочуть бачити від своїх батьків. При опрацюванні анкети виявлено, що більшість підлітків все влаштовує у спілкуванні з батьками це 22 людини, також є запит до більшої свободи і менше контролю зі сторони батьків це 7 чоловік, 6 чоловік хочуть, щоб їх вислуховували і не критикували. Тобто, якщо підводити загальний висновок по анкеті, підліткам подобається знаходитися дома всі 100% відповіли позитивно, не значна кількість лише з уточненням, щоб їх не чіпали, або за умови відсутності конфлікту в сім’ї, що є нормою. Тобто можна зробити висновок, що дім для дітей є комфортним місцем знаходження. Також анкета допомогла зрозуміти чого не вистачає підліткам відносно з батьками, а саме, більшість, всім задоволена 22 чоловіки, деякі, хочуть, щоб їх вислуховували і не критикували 6 чоловік, деякі хочуть більше свободи у власних діях 7 чоловік, тобто загалом діти проходять гармонійно процес сепарації, лише треба звернути увагу деяких батьків на можливість дати дітям більше самостійності у висловленні власної думки з якою будуть рахуватися.

Таблиця 2.1

Стать	Кількість
Ж	21
Ч	19

Стать підлітків

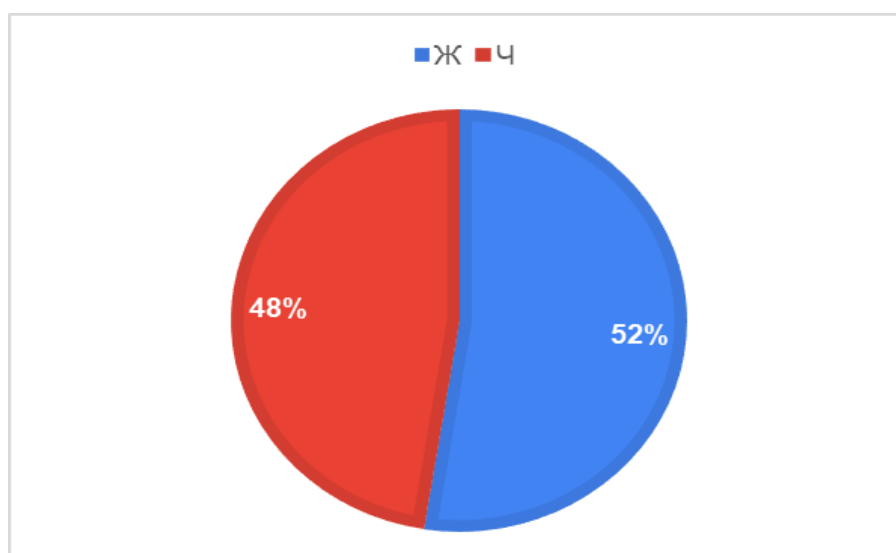
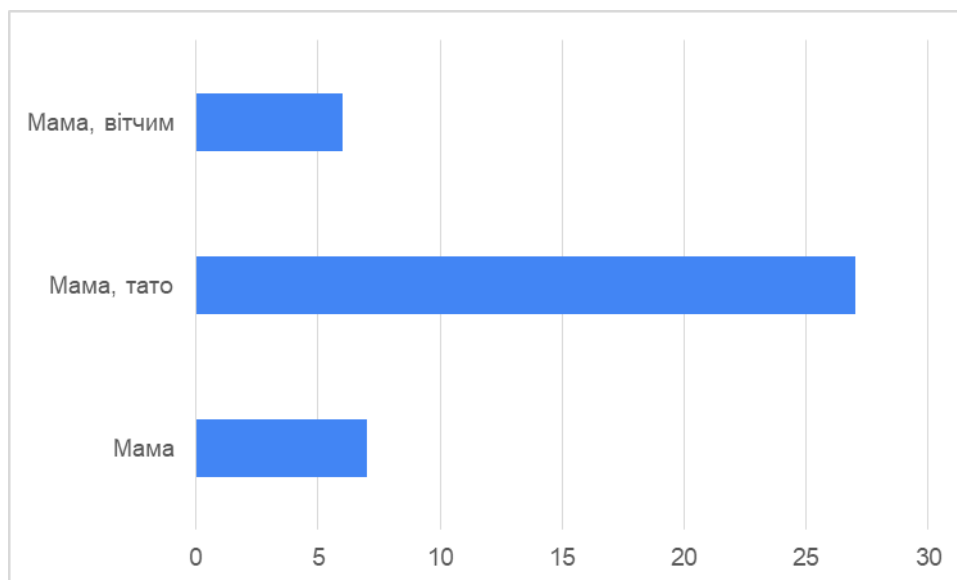
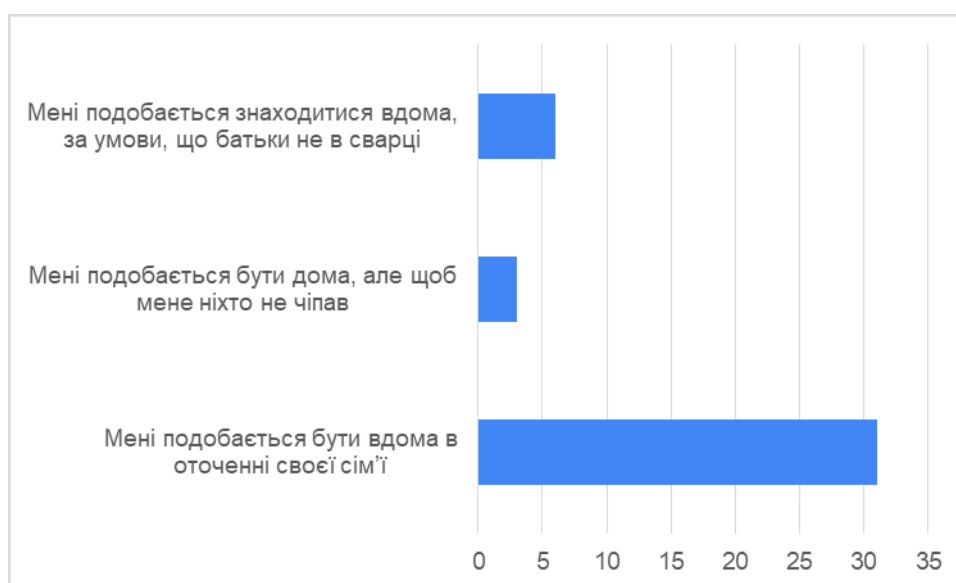

Рис. 2.1 Стать підлітків

Рис. 2.2 Повноцінність сім'ї

Рис. 2.3 Стан підлітків вдома

В процесі проведення дослідження клімату сім'ї, як чинника формування Я-Концепції, були опитані мами підлітків, для розуміння як батьки ставляться до дітей і який стиль виховання притаманний тій чи іншій родині, як це відображається на розвитку Я-Концепції підлітків. Для цього мамам підлітків було запропоновано пройти «Опитувальник батьківського ставлення» Автори: А.Я. Варга, В.В. Столін. За результатами даного дослідження ми проаналізували такий показник, як прийняття-

відторгнення матері до підлітків і отримали наступні данні наведені в Таблиці 2.2.

Таблиця 2.2

**Результати по «Опитувальник батьківського ставлення»
показник прийняття-відторгнення**

	Прийняття- відторгнення кількість	Прийняття- відторгнення %
Високі бали 24-33 бали	0	0%
Середні бали 9-23	40	100%
Низькі бали 0-8	0	0%

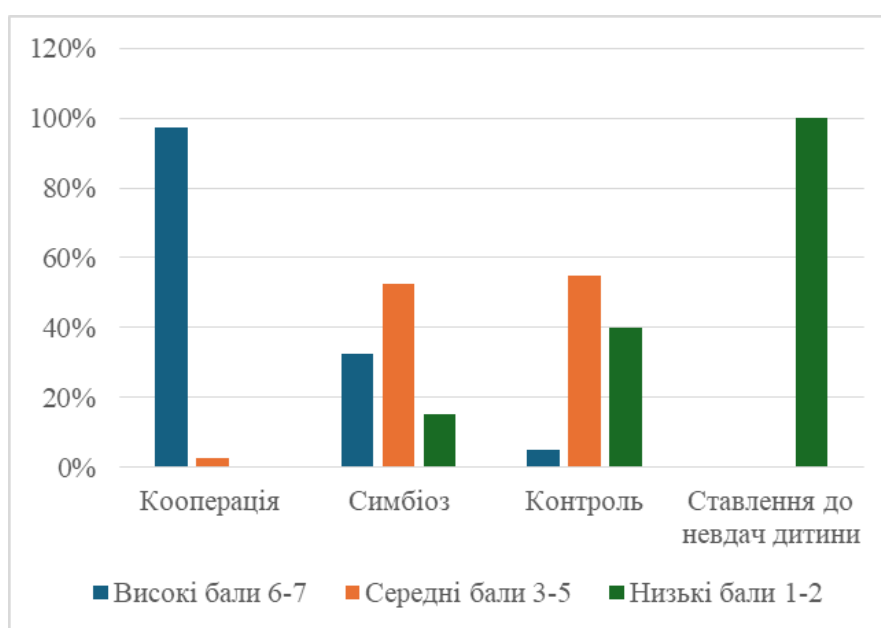
За результатами опрацьованими в Таблиці 2.2, ми бачимо, що всі мами підлітків 100% мають середній рівень прийняття-відторгнення, що свідчить про збалансований підхід, який може проявлятися як позитивними так і деякими негативними аспектами. Іноді мами показують свою любов прийняття і зацікавленість до дитини, в деяких випадках можуть проявляти свою відстороненість не уважність. Загалом відносини можуть бути близькими між підлітками і мамами, але іноді спостерігається дистанція. В процесі сепарації дитини це нормальний результат. Можна дати рекомендацію: зменшити критику намагатися вести з дитиною відкритий діалог, звертати увагу на стресові ситуації в житті у підлітків і надавати йому підтримку.

Наступні показники проаналізовані в даному опитувальнику представлені в Таблиці 2.3 та Рисунок 2.4.

Таблиця 2.3

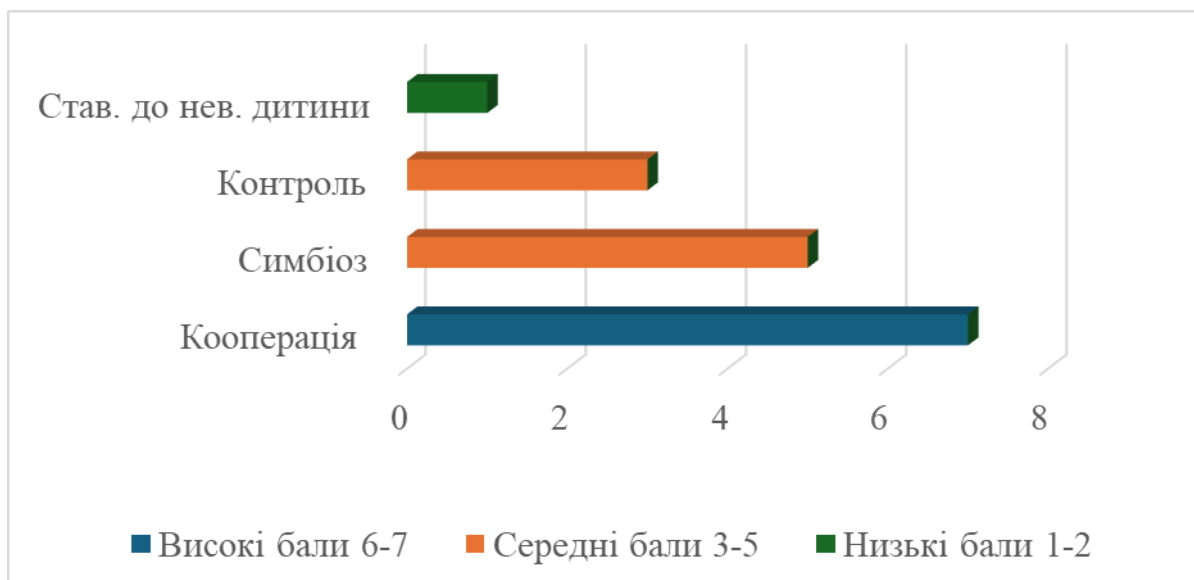
**Результати по «Опитувальник батьківського ставлення»
показники: кооперації, симбіоз, контроль, ставлення до невдач дитини
у %.**

	Кооперація	Симбіоз	Контроль	Ставлення до невдач дитини
Високі бали 6-7	98%	33%	5%	0%
Середні бали 3-5	2%	53%	55%	0%
Низькі бали 1-2	0%	14%	40%	100%

Рис. 2.4 Результати «Опитувальник батьківського ставлення» показники: кооперації, симбіоз, контроль, ставлення до невдач дитини у %.

Прораховано середньоарифметичне по показникам: кооперації, симбіоз, контроль, ставлення до невдач дитини. Щоб зрозуміти середній показник по групі, данні представлені на Рисунок 2.5.

Рис. 2.5 Середньоарифметичне по показникам: кооперації, симбіоз, контроль, ставлення до невдач дитини.

На Діаграмі 2.4 ми можемо побачити, що 98% матерів мають високий рівень кооперації з підлітками і 2% середній, що свідчить про залученість матері до життя дитини сприяють її розвитку і допомагає в різних ситуаціях де дитині необхідна підтримка і турбота. Мама підтримує ініціативу дитини заохочує її. Тобто можна допустити, що тут є розуміння в спілкуванні. Це дуже позитивний показник для гармонійного розвитку підлітків.

Симбіоз поділився таким чином 33% високий рівень, що свідчить про емоційну залежність батьків від підлітків і навпаки, тобто необхідно матері потроху відпускати дитину і допомагати ставати їй більш самостійною, 53% середній це є збалансований підхід, що допомагає дитині гармонійно розвиватися дає їй можливість проявляти свою самостійність і 15% низький рівень симбіозу може мати, як позитивні так і негативні аспекти, до негативних можна віднести відчуття ізоляції у підлітків або не отримання підтримки в певні моменти життя. Тут гарно мати баланс тобто середній рівень, що є більш гармонійним для розвитку підлітків.

Контроль 5% високий рівень це не сприятливий рівень, мати сильно контролює підлітків втручається в його простір є дуже вимогливою, може

порушувати кордони, що є негативним, 55% середній цей показник є найвищим серед опитаних і найбільш гармонійним, що привчає дитину до правил і залишає дитині власний простір, 40% низький рівень який показує, що значна кількість батьків надає підліткам велику свободу, що в свою чергу може мати, як негативні так і позитивні наслідки, в деяких аспектах життя підліток може не впоратися з викликами, які будуть стояти у нього на шляху, тому баланс повинен бути присутній.

Ставлення до невдач дитини або «Маленький невдаха» даний показник показує нам, як мами ставляться до невдач своєї дитини. За результатами нашого дослідження всі 100% мам мають низький показник, що свідчить про те, що мами вважають невдачі своїх підлітків випадковістю, готові їх підтримати і вірять в їх сили і можливості для досягнення своєї мети. Це є дуже позитивний показником при вихованні здорової особистості і підтримки дітей саме у підлітковому віці.

За показником середньоарифметичного по групі підлітків Рисунок 2.5, маємо майже ідеальну картину Кооперація на високому рівні батьки активно беруть участь у житті своїх дітей, підтримують їх і співпрацюють з ними в різних ситуаціях. Симбіоз і контроль на середньому рівні в групі. Симбіоз, батьки і підлітки мають збалансовані стосунки. Вони можуть підтримувати один одного та бути залученими в життя один одного, але зберігають певну ступінь незалежності. Контроль, батьки встановлюють необхідні межі та правила, які допомагають підліткам орієнтуватися в житті, але не заважають їхній особистісній свободі. Таким чином, такий підхід дозволяє забезпечити здоровий баланс між підтримкою і незалежністю, що важливо для розвитку підлітків. «Маленький невдаха» низький рівень по групі є максимально позитивним результатом, як вже зазначалося вище. Отже загально арифметичні показники по групі респонденті по всім показникам є збалансовані і мають максимально позитивний результат, з чого можна зробити висновок, що група зростає в комфортному кліматі.

За результатами математичного аналізу за критерієм кореляції Пірсона, були проведені розрахунки за шкалою «Симбіозу» та «Контролю», отриманні наступні данні, значення двосторонньої кореляції $r = 0.48$, потрапляє до меж помірної зв'язку, цей зв'язок є статистично значимим ($p < 0.01$), вказує на помірний позитивний зв'язок між симбіозом і контролем. Якщо рівень симбіозу підвищується, рівень контролю також має тенденцію зростати, і навпаки. Тобто можемо припустити, чим більше є емоційна залученість матері до дитини тим більше контролю з її сторони. В свою чергу для гармонійного розвитку необхідно, щоб обидва ці показники мали середній рівень – це дасть дитині можливість розвиватися гармонійно.

Загалом можна зазначити, що за результатами даного дослідження більшість батьків мають високий показник рівня кооперації 98% також 100% матерів до невдач своєї дитини ставляться, як до випадковості, підтримують їх і вірять в них. Клімат в сім'ї більшості дітей є сприятливим і комфортним для позитивного розвитку особистості підлітків.

Також проаналізуємо, як саме підлітки оцінюють виховання своїх батьків по відношенню до них, як вони відчують себе в сімейному колі, що дасть нам повну картину і уявлення про чинники, що впливають на особистість підлітків, формування його Я-Концепції.

За методикою «Поведінка батьків і ставлення підлітків до них» (ADOR – скорочено «Підлітки про батьків») Е. Шефера. Було проведено дослідження і проаналізовані наступні показники Таблиця 2.4. POZ - позитивний інтерес, цей показник відображає, як підліток оцінює ставлення матері до нього, наскільки вона позитивно налаштована до нього її залученість до його проблем, підтримку, увагу з боку матері. Опитавши підлітків виявлено, що більшість 88% батьків мають високий рівень позитивного залучення, підтримують і приділяють достатню увагу своїм дітям, що є дуже позитивним результатом. 8% мають середній рівень, що свідчить також про залученість батьків, але не завжди, в певних моментах

іноді дитина може відчувати брак підтримки, 4% мають низький рівень, загалом всього декілька підлітків оцінили так своїх батьків, цей показник свідчить про відстороненість батьків від дітей, від їх проблем, що є досить негативним для гармонійного розвитку підлітків.

DIR – директивність, цей показник відображає ступінь контролю, керування батьків над підлітками. За даними дослідження 75% батьків мають низький рівень директивності, що є досить позитивним значенням і 25% середній рівень (цей рівень є найбільш гармонійним для розвитку особистості). Низький рівень директивності дає дітям більше самостійності можливість самостійно приймати рішення, вчить дітей приймати відповідальність за власні дії, також цей показник може свідчити і про малу підтримку з боку батьків, але ми бачимо, що в нашій групі опитаних 88% дітей вважає, що отримують високий рівень підтримки і позитивного ставлення.

HOS – ворожість, даний показник показує негативне ставлення батьків до підлітків, схильність до агресивної поведінки з їх боку, засудження, навіть образи у бік дітей. 93% опитаних має низький рівень, що є досить високим і позитивним результатом, який свідчить про мінімальний рівень агресії, або взагалі її відсутність з боку батьків і показником здорових стосунків між дитиною і мамами. 3% середній рівень свідчить що іноді можуть проявлятися агресивна поведінка, але вона не є домінуючою, і загалом відносини є позитивними. 4% це є дуже негативним показником агресія, зневага, знецінення, яке може бути присутнім в стосунках між дитиною і матір'ю, і є негативним для розвитку здорової особистості.

AUT – автономність показує наскільки дитина здатна бути самостійною, приймати рішення і брати відповідальність за них. 70% опитаних, це досить значна кількість, на високому рівні автономності, що свідчить про те, що батьки підтримують дитину і заохочують її при прийнятті власних рішень і бути самостійним. 23% має середній рівень є

теж позитивним значення для розвитку особистості, діти мають достатню свободу, але при цьому є певний контроль з боку батьків, що може свідчити ще про перехідний етап до більш високого рівня і є нормою в даній віковій категорії. 7% низький рівень, даний показник свідчить, що батьки обмежують самостійність дитини, присутній сильний контроль з їх боку не дають можливість приймати самостійні рішення, це є негативним показником.

NED – непослідовність, показує наскільки батьки послідовно дотримуються правил, поведінки, що в свою чергу дає можливість дитині відчувати безпеку і впевненість. 80% має низький рівень, що свідчить про послідовність в поведінці батьків і дає дитині впевненість, і сприяє емоційній стабільності. 15% середній рівень, вказує що загалом батьки притримуються правил і ведуть себе послідовно, але в деяких випадках можуть змінювати свої погляди в залежності від ситуації, що в свою чергу може призводити іноді до конфліктів і напруженій ситуації в сім'ї. 5% високий рівень не велика кількість батьків має непослідовність у власних діях, створює не сприятливе середовище для розвитку підлітків і його психологічного стану.

CL показник близькості показує наскільки в сім'ї є порозуміння підтримка, емоційна близькість між батьками і дітьми. За даними дослідження 48% має середній рівень близькості, що свідчить про певний рівень емоційної близькості між дітьми і батьками, але і самостійність, що є гармонійним значенням, особливо в даній віковій групі. 52% мають низький рівень близькості, що свідчить про емоційну самостійність і незалежність підлітків від батьків, що не завжди є негативним показником так як може свідчити про сепарацію підлітків, що є позитивним чинником при розвитку Я-Концепції.

POZ/HOS цей показник допомагає оцінити баланс між підтримкою і негативним ставленням з боку батьків. 48% має високий показник, що свідчить про сприятливий клімат для розвитку підлітків, дитина відчуває

себе цінною важливою, 40% середній рівень вказує, що діти отримують підтримку з боку батьків, але іноді можуть виникати не порозуміння і критика з їх боку. 12% низький рівень, може свідчити про критику з боку батьків і конфлікти.

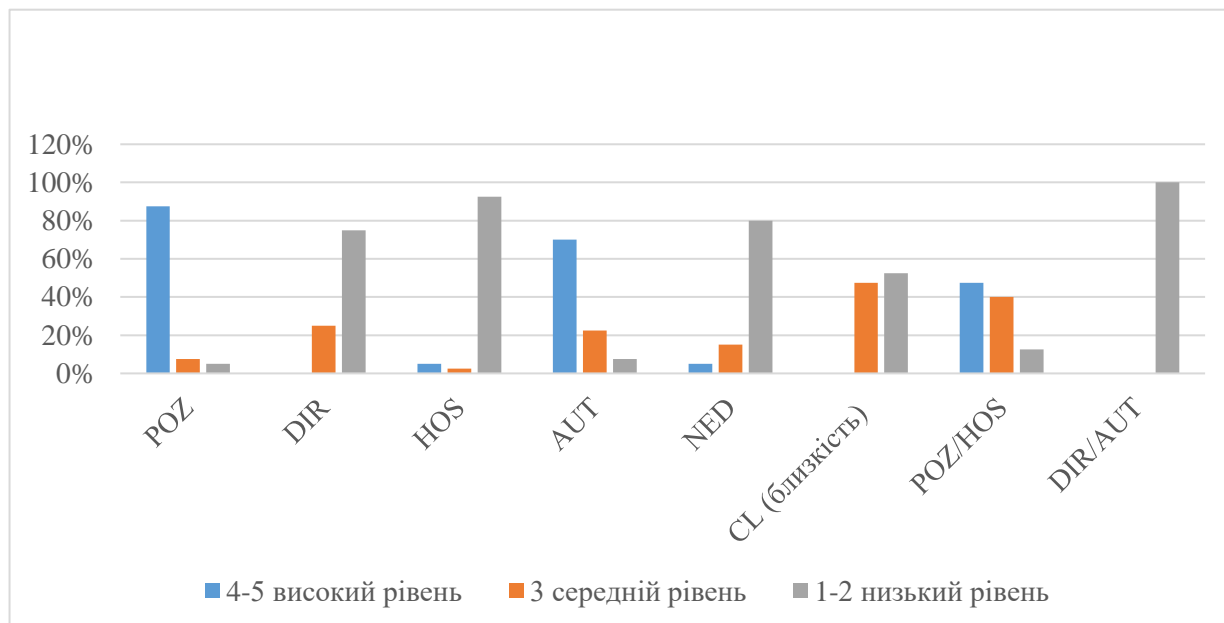
DIR/AUT цей показник допомагає визначити на скільки присутній контроль з боку батьків, і на скільки дитині дають можливість бути самостійною. 100% респондентів мають низький рівень це свідчить, про значну свободу дитини для прийняття власних рішень і підтримку батьків самостійності підлітка. Для наочності проведення даного дослідження представлена Рисунок 2.6.

Таблиця 2.4

Результати за методикою «Поведінка батьків і ставлення підлітків до них» (ADOR – скорочено «Підлітки про батьків»)

	POZ	DIR	HOS	AUT	NED	CL (близкість)	POZ/HOS	DIR/AUT
4-5 високий рівень	88%	0%	4%	70%	5%	0%	48%	0%
3 середній рівень	8%	25%	3%	23%	15%	48%	20%	0%
1-2 низький рівень	4%	75%	93%	7%	80%	52%	32%	100%

Е. Шефера

Рис. 2.6 Результати за методикою «Поведінка батьків і ставлення підлітків до них» (ADOR – скорочено «Підлітки про батьків»)

Е. Шефера

За результатами математичного аналізу за критерієм кореляції Пірсона, були проведені розрахунки за шкалою «POZ - позитивний інтерес» та «HOS - ворожість», отриманні наступні данні (Додаток Є), значення двосторонньої кореляції $r = -0,75$; свідчить про статистично значимий ($p < 0,01$) сильний негативний зв'язок, оскільки значення кореляції близьке до -1, що вказує на високий рівень зворотної залежності між цими змінними. Це свідчить про сильний негативний зв'язок між емоційним теплом (POS) та ворожістю (HOS). У цьому випадку, коли рівень емоційного тепла підвищується, рівень ворожості має тенденцію знижуватися, і навпаки. Це вказує на те, що чим більше підліток відчуває емоційного тепла і підтримки від батьків, тим менше ворожості і конфліктів в їх стосунках. В нашому дослідженні чітко прослідковується, що підлітки мають 88% високого рівня позитивного інтересу зі сторони матері, що в свою чергу призводить до 93% низького рівня ворожості – це є позитивним значенням для формування Я-Концепції і сприятливим

кліматом в сім'ї. Це свідчить на скільки важливо підтримувати емоційне тепло у відносинах з підлітком, це допоможе зменшити кількість конфліктів і ворожості зі сторони підлітків.

Також за результатами математичного аналізу за критерієм кореляції Пірсона, були проведені розрахунки за шкалою «POZ - позитивний інтерес» та «AUT – автономність», отриманні наступні данні (Додаток Є), значення двосторонньої кореляції $r = 0,55$, свідчить про статистично значимий ($p < 0.01$) помірний позитивний зв'язок, оскільки значення кореляції наближається до 1, що вказує на значущий рівень прямої залежності між цими змінними. Це означає, що коли рівень емоційного тепла підвищується, рівень автономії також має тенденцію підвищуватися, і навпаки. Підлітки, які відчувають себе емоційно підтриманими, більш схильні до розвитку самостійності та відповідальності. Такий зв'язок свідчить про те, що батьки, які демонструють емоційне тепло, схильні надавати підліткам більше свободи у прийнятті рішень. Коли в сім'ї гармонійний позитивний клімат у стосунках, батьки більше довіряють своїм підліткам і дають їм більше автономії.

Звернемо увагу на середньоарифметичне по групі респондентів результати представлені в Таблиці 2.5.

Таблиця 2.5

Результати середньоарифметичного по групі респондентів за методикою «Поведінка батьків і ставлення підлітків до них» (ADOR – скорочено «Підлітки про батьків») Е. Шефера

	POZ	DIR	HOS	AUT	NED
Середньоарифметичне	4	2	1,5	4	2

Відповідно до отриманих результатів середньоарифметичного по групі респондентів, можна зробити висновок, підлітки оцінюють клімат сім'ї в якому вони перебувають, як досить позитивний і сприятливий. А саме показник POZ - позитивний інтерес, мають високий рівень

позитивного залучення, підтримують і приділяють достатню увагу своїм дітям, що є позитивним результатом. DIR – директивність батьків мають низький рівень директивності, це свідчить про низький рівень контролю, може мати як позитивні так і негативні аспекти, давати дітям більше самостійності розвивати відповідальність за власні дії, але у деяких випадках, низький рівень директивності може призвести до того, що діти можуть мати труднощі з дисципліною або відчуттям меж. Так як ми бачимо загальну картину ми можемо стверджувати, що батьки оцінюють розвиток своїх дітей, як нормальний, позитивний, отже негативні прояву директивності знаходяться у межах допустимої норми. NOS – ворожість має низький рівень, що є досить високим і позитивним результатом, який свідчить про мінімальний рівень агресії, або взагалі її відсутність з боку батьків і показником здорових стосунків між дитиною і мамами. AUT – автономність, на високому рівні, батьки підтримують дитину і заохочують її при прийнятті власних рішень, бути самостійним. NED – непослідовність низький рівень, свідчить про послідовність в поведінці батьків і дає дитині впевненість, і сприяє емоційній стабільності. Отже оцінка по групі середньоарифметичного дає можливість, стверджувати, що підлітки відчувають себе достатньо комфортно в сім'ї, що дає можливість формуванню позитивної Я-Концепції.

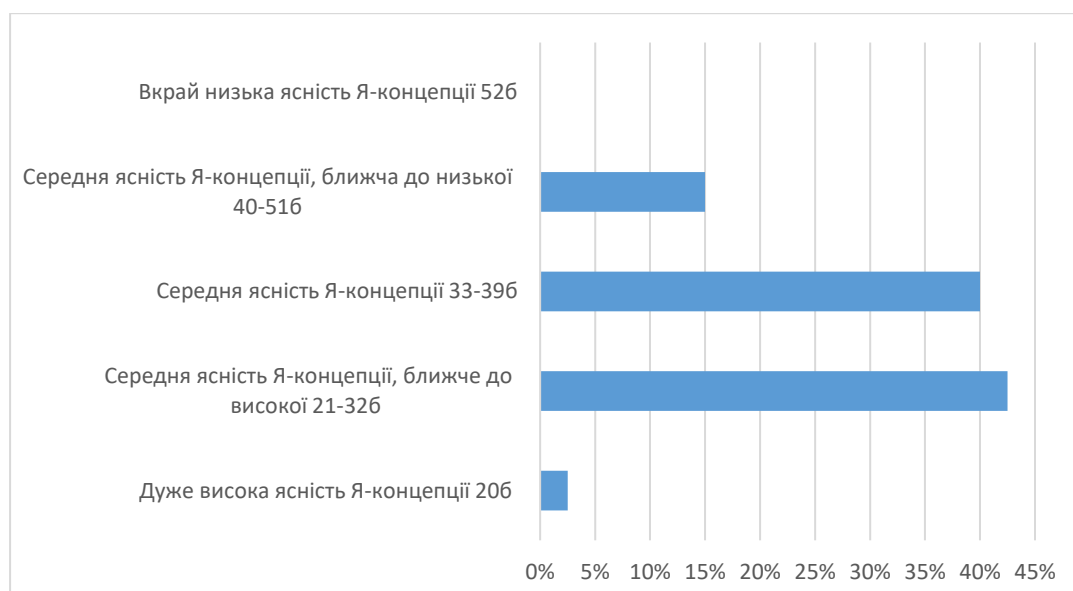
Проаналізувавши клімат сім'ї і зрозумівши, як він впливає на розвиток підлітків. Ми побачили, що більшість респондентів має сприятливий клімат сім'ї для формування гармонійної особистості підлітка. Отже, опрацюємо данні, які допоможуть оцінити Я-Концепцію підлітків, в нашому дослідженні. За методикою КЕМПБЕЛЛА SCC або МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ ЯСНОСТІ Я-КОНЦЕПЦІЇ, проаналізуємо, «Ясність уявлення себе підлітками» наскільки чіткі і певні уявлення про себе, наскільки вони внутрішньо узгоджені і стабільні. Ця риса вважається стійкою характеристикою особистості, що допомагають визначити рівень

самооцінки та впевненості у собі. В Таблиці 2.6 представлені результати даного дослідження та для наочності Рисунок 2.7.

Таблиця 2.6

**Результати за методикою Кемпбелла SCC або методика
вивчення ясності Я-Концепції**

	Дуже висока ясність Я-концепції 20б	Середня ясність Я-концепції, ближче до високої 21-32б	Середня ясність Я-концепції 33-39б	Середня ясність Я-концепції, ближча до низької 40-51б	Вкрай низька ясність Я-концепції 52б
Кількість опитаних	3%	43%	40%	14%	0%

**Рис. 2.7 Результати за методикою Кемпбелла SCC або методика
вивчення ясності Я-Концепції**

Відповідно до отриманих даних ми бачимо, що 43% респондентів мають середню ясність Я-Концепції, ближче до високої, 40% середня ясність Я-Концепції. Тобто 83% респондентів мають середній рівень ясності, що є дуже високим показником відносно вікової групи опитаних і свідчить про гармонійний і здоровий розвиток уявлення підлітків про себе. Це свідчить про помірно чітке уявлення підлітків про себе, досить розвинену самооцінку і самосвідомість, 3% має високий рівень, що є дуже чітким і сформованим показником ясності. 14% середня ясність ближче до низької, ці підлітки відчувають певні труднощі у формуванні чіткого і стабільного уявлення про себе. Цей період може характеризуватися активним пошуком і експериментуванням з різними аспектами своєї особистості, що є нормальним для цього віку, цій групі треба приділяти трохи більше уваги для переходу її на більш стабільний рівень.

За результатами математичного аналізу за критерієм кореляції Пірсона, були проведені розрахунки за шкалою «Ясність Я-Концепції» та «POZ - позитивний інтерес», отриманні наступні данні (Додаток Е), значення двосторонньої кореляції $r = - 0,40$; свідчить про статистично значимий ($p < 0.05$) помірний негативний зв'язок, оскільки значення кореляції наближається до -1, що вказує на значущий рівень зворотної залежності між цими змінними. Негативний зв'язок, тобто коли збільшується позитивний інтерес зменшуються бали по ясності Я-Концепції, що в свою чергу є показником, який вказує на підвищення ясності Я концепції. І навпаки. Тобто позитивне ставлення батьків їх зацікавленість підвищує усвідомленість себе покращення самоповаги і самооцінки.

Середньоарифметичний показник по групі респондентів склав 33 бали, це вказує на те що група має середній показник ясності, тобто вони мають деяке розуміння своїх внутрішніх процесів і здатні до саморефлексії, але це розуміння може бути непослідовним або недостатньо глибоким. Середній рівень ясності Я-концепції є природним для підлітків,

оскільки цей період характеризується значними змінами і самоідентифікацією. Він свідчить про те, що підлітки знаходяться на шляху до кращого розуміння себе і розвитку власної особистості.

Отже можна зробити висновок, що сприятливий клімат сім'ї позитивно впливає на підлітків, що показують результати даного дослідження, підлітки знаходяться на даному етапі, що є нормою для даної вікової групи.

Також проведемо дослідження за Шкалою самоповаги Розенберга, який допоможе нам виміряти рівень самоповаги підлітків. Опрацьовані дані представлені в Таблиці 2.7.

Таблиця 2.7

Результати у % за Шкалою самоповаги Розенберга

	10 – 18 балів – вам не вистачає самоповаги	18 – 22 балів – ви балансуєте між самоповагою і самознищенням	23 – 34 бали – самоповага у вас переважає	35 – 40 балів – ви поважаєте себе як людину
Кількість опитаних	0%	3%	80%	18%

80% набрали від 23-34 балів, що свідчить про високий рівень самоповаги у підлітків. Мають впевненість у собі, позитивно ставляться до себе і до своїх досягнень. Це є позитивним та високим результатом відповідно до нашого дослідження. 18% дуже високий рівень самоповаги, підлітки мають чітке, позитивне уявлення про себе і цінують свою особистість. Ця група є емоційна стабільна, можуть критично мислити, позитивно ставляться до себе і мають високі досягнення.

3% балансують між рівнем самоповаги і самознищення, один підліток має такий рівень самоповаги, що свідчить про коливання самооцінки, невизначеність, невпевненість. Батьки повинні звернути увагу на клімат в їх сім'ї і потреби своєї дитини для покращення стану підлітків.

Середньоарифметичний бал по групі респондентів склав 30, тобто група попала в категорію «самоповага переважає», означає, що члени групи мають здорову самооцінку. Це позитивний показник, який відображає їхню впевненість у собі та здатність до конструктивного сприйняття себе.

Отже результати даного дослідження в групі 40 підлітків і 40 матерів, підтвердило нашу гіпотезу, що позитивний клімат сім'ї в якому зростає підліток є одним з визначальних чинників, які впливають на формування Я-Концепції підлітків. Якщо атмосфера в сім'ї є позитивною, підлітку дають можливість висловлювати свою думку, поважають її, дають можливість самостійно приймати рішення, також, коли батьки є підтримкою і опорою для своїх дітей не критикують їх, ведуть відкритий діалог це в свою чергу допомагає сформувати підлітку самостійність, самоповагу, впевненість, цілеспрямованість, тобто позитивну Я-Концепцію. І навпаки якщо клімат сім'ї є ворожим, негативним то це є прямим показником до невпевненості, стресу, тривожності підлітків, або формуванню негативної Я-Концепції підлітків.

Висновок до розділу 2

В другому розділі кваліфікаційної роботи були підібрані методики, які допомогли провести емпіричне дослідження та проаналізувати, як клімат сім'ї впливає на формування Я-Концепції підлітків. Також була розроблена Анкета, за допомогою якою ми зібрали необхідні данні про респондентів. В нашому дослідженні приймали участь 40 підлітків та 40 матерів. Загальна кількість респондентів 80 чоловік. Респонденти, являються учнями Київського Ліцею № 287, а також їх матері. Вік підлітків склав від 13-16 років. Були підібрані 4 методики, які сформували наше розуміння про клімат сім'ї в якому зростають підлітки, а також

методики які допомогли проаналізувати рівень самоповаги та ясність Я-Концепції. Методики запропоновані в даному дослідженні:

1. «Опитувальник батьківського ставлення» Автори: А.Я. Варга, В.В. Столін, який спрямований на виявлення батьківського ставлення, як системи різноманітних почуттів по відношенню до дитини, особливостей виховання та розуміння особистості дитини.
2. «Поведінка батьків і ставлення підлітків до них» (ADOR – скорочено «Підлітки про батьків») Е. Шефера.
3. Методика КЕМПБЕЛЛА SCC або Методика вивчення «Ясності Я-Концепції».
4. Шкала самоповаги Розенберга.

Результати дослідження «Опитувальник батьківського ставлення» 98% матерів мають високий рівень кооперації з підлітками і 2% середній, що свідчить про залученість матері до життя дитини сприяють її розвитку і допомагає в різних ситуаціях де дитині необхідна підтримка і турбота. Мама підтримує ініціативу дитини заохочує її. Тобто можна допустити, що тут є розуміння в спілкуванні. Це дуже гарний показник для гармонійного розвитку підлітків.

За результатами математичного аналізу за критерієм кореляції Пірсона, були проведені розрахунки за шкалою «Симбіозу» та «Контролю», отриманні наступні данні, значення двосторонньої кореляції $r = 0.48$, потрапляє до меж помірної зв'язку, цей зв'язок є статистично значимим ($p < 0.01$), вказує на помірний позитивний зв'язок між симбіозом і контролем. Якщо рівень симбіозу підвищується, рівень контролю також має тенденцію зростати, і навпаки. Тобто можемо припустити, чим більше є емоційна залученість матері до дитини тим більше контролю з її сторони. В свою чергу для гармонійного розвитку необхідно, щоб обидва ці показники мали середній рівень – це дасть дитині можливість розвиватися гармонійно.

Загалом можна зазначити дане дослідження нам показало, що більшість матерів мають високий показник рівня кооперації 98% також 100% матерів до невдач своєї дитини ставляться, як до випадковості, підтримують їх і вірять в них. Загалом клімат в сім'ї більшості дітей є сприятливим і комфортним для позитивного розвитку особистості підлітків.

«Поведінка батьків і ставлення підлітків до них» (ADOR – скорочено «Підлітки про батьків») Е. Шефера. За результатами математичного аналізу за критерієм кореляції Пірсона, були проведені розрахунки за шкалою «POZ - позитивний інтерес» та «HOS - ворожість», отриманні наступні данні, значення двосторонньої кореляції $r = - 0.75$, свідчить про статистично значимий ($p < 0.01$) сильний негативний зв'язок, оскільки значення кореляції близьке до -1, що вказує на високий рівень зворотної залежності між цими змінними. Негативний зв'язок між емоційним теплом (POS) та ворожістю (HOS). У цьому випадку, коли рівень емоційного тепла підвищується, рівень ворожості має тенденцію знижуватися, і навпаки. Це вказує на те, що чим більше підліток відчуває емоційного тепла і підтримки від батьків, тим менше ворожості і конфліктів в їх стосунках. В нашому дослідженні чітко прослідковується, що підлітки мають 88% високого рівня позитивного інтересу зі сторони матері, що в свою чергу призводить до 93% низького рівня ворожості – це є позитивним значенням для формування Я-Концепції і сприятливим кліматом в сім'ї. Це свідчить наскільки важливо підтримувати емоційне тепло у відносинах с підлітком, це допоможе зменшити кількість конфліктів і ворожості.

Методика КЕМПБЕЛЛА SCC або Методика вивчення «Ясності Я-Концепції». Відповідно до отриманих даних ми бачимо, що 43% респондентів мають середню ясність Я-Концепції, ближче до високої, 40% середня ясність Я-Концепції. Тобто 83% респондентів мають середній рівень ясності, що є дуже високим показником відносно вікової групи опитаних і свідчить про гармонійний і здоровий розвиток уявлення

підлітків про себе. Це свідчить про помірно чітке уявлення підлітків про себе, досить розвинену самооцінку і самосвідомість, 3% має високий рівень, що є дуже чітким і сформованим показником ясності. 14% середня ясність ближче до низької, ці підлітки відчувають певні труднощі у формуванні чіткого і стабільного уявлення про себе. Цей період може характеризуватися активним пошуком і експериментуванням з різними аспектами своєї особистості, що є нормальним для цього віку, цій групі треба приділяти трохи більше уваги для переходу її на більш стабільний рівень.

Шкала самоповаги Розенберга, 80% набрали від 23-34 балів, що свідчить про високий рівень самоповаги у підлітків. Мають впевненість у собі, позитивно ставляться до себе і до своїх досягнень. Це є позитивним та високим результатом відповідно до нашого дослідження. 18% дуже високий рівень самоповаги, підлітки мають чітке, позитивне уявлення про себе і цінують свою особистість. Ця група є емоційна стабільна, можуть критично мислити, позитивно ставляться до себе і мають високі досягнення.

Отже результати даного дослідження в групі 40 підлітків і 40 матерів, підтвердило нашу гіпотезу, що позитивний клімат сім'ї в якому зростає підліток є одним з визначальних чинників, які впливають на формування Я-Концепції підлітків. Якщо атмосфера в сім'ї є позитивною, підлітку дають можливість висловлювати свою думку, поважають її, дають можливість самостійно приймати рішення, також, коли батьки є підтримкою і опорою для своїх дітей не критикують їх, ведуть відкритий діалог це в свою чергу допомагає сформувати підлітку самостійність, самоповагу, впевненість, цілеспрямованість, тобто позитивну Я-Концепцію. І навпаки якщо клімат сім'ї є ворожим, негативним то це є прямим показником до невпевненості, стресу, тривожності підлітків, або формуванню негативної Я-Концепції підлітків.

РОЗДІЛ 3

ПРАКТИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДЛЯ ПОКРАЩЕННЯ КЛІМАТУ СІМ'Ї, ЯК ЧИННИКА ФОРМУВАННЯ Я-КОНЦЕПЦІЇ У ПІДЛІТКІВ

3.1. Практичні рекомендації з покращення клімату сім'ї підлітків.

В процесі проведення емпіричного дослідження, було виявлено і доведено, що позитивний клімат сім'ї в якому зростає підліток є одним з визначальних чинників, які впливають на формування Я-Концепції підлітків. Якщо атмосфера в сім'ї є позитивною, підлітку дають можливість висловлювати свою думку, поважають її, дають можливість самостійно приймати рішення, також, коли батьки є підтримкою і опорою для своїх дітей не критикують їх, ведуть відкритий діалог це в свою чергу допомагає сформувати підлітку самостійність, самоповагу, впевненість, цілеспрямованість, тобто позитивну Я-Концепцію.

«Я-концепція» – це складна динамічна система уявлень людини про саму себе, яка формується під впливом зовнішніх та внутрішніх чинників та є основою саморегуляції поведінки людини, через яку остання буде відносини з оточуючими. Саме сім'я закладає основи формування «Я-концепції» дитини. За допомогою батьківської сім'ї діти формують перші уявлення про себе та навколишніх, здобувають свій первинний досвід соціалізації. В період підліткового віку «Я-концепція» зазнає змін та має вирішальний характер для особистості. До активної соціалізації долучаються інші інститути, які мають вплив на формування «Я-концепції», проте сім'я залишається незмінно важливим чинником у формуванні «Я-концепції» підлітків, про що свідчить проведене дослідження. Батьки безпосередньо можуть впливати на «Я-концепцію» дитини підліткового віку: своєю моделлю поведінки, зокрема ставленням до дитини та один до

одного; застосуванням ефективних методів виховання; створенням та підтриманням позитивної морально-психологічної атмосфери в сім'ї. Тим самим батьки роблять внесок в соціальний та емоційний розвиток підлітків (самооцінка, ідентифікація, автономність), виступають як рольові моделі, чію поведінку підлітки спостерігають та наслідують. Це ж стосується і загальної системи сімейних цінностей, передаючи дитині певні знання, свій досвід, батьки сприяють соціалізації дитини та організації її життя і діяльності. Набутий дитиною в родині досвід зберігається нею протягом всього життєвого шляху, саме тому жоден із соціальних інститутів не може зрівнятися за значимістю і тривалістю впливу на особистість з сім'єю [37]. Отже однією з головних рекомендацій для покращання клімату сім'ї, може стати саме поведінка і приклад батьків. Батьки повинні слідкувати за своєю поведінкою і розуміти, що саме вони є безпосереднім прикладом для своєї дитини. Гармонійні стосунки між батьками, взаємоповага, розуміння, підтримка в складних ситуаціях, все це буде мати приклад і позитивний вплив на формування особистості дитини.

Для формування «Я» дитини вирішальним соціально-психологічний чинником є погляди і поведінка батьків. Завдяки їх правильній позиції школяр створює про себе певну думку, формує самооцінку. При суворій позиції особистість відчуває страх і оцінює себе негативно. Виникнення у дітей різних порушень в поведінці і самооцінці, пов'язаних з сімейним середовищем, свідчить про зниження виховної функції батьківської сім'ї, як малої психосоціальної групи [1].

Від того, наскільки ефективно організована виховне середовище, залежить формування базових особливостей особистості і подальша доля підлітків. Виховне середовище включає в себе всі способи догляду за дитиною і його розвитку, починаючи від засобів гігієни і закінчуючи іграшками, навчальними матеріалами. Будь-яка життєва ситуація, починаючи від великої покупки і закінчуючи днем народження родича,

може стати педагогічно значущою дати поштовх до розвитку як позитивних, так і негативних рис характеру [53].

Передача накопичених знань, вплив на поведінку дитини та її особливості здійснюється за допомогою спілкування з дорослими. Зчитуючи емоції батьків, дитина вчиться оцінювати ту чи іншу життєву ситуацію, а спостерігаючи різні моделі поведінки, вибирає способи реагування та взаємодії з соціумом [53].

Сім'я долучає дитину до різних видів діяльності, таким як гра, спілкування, пізнавальна, навчальна, трудова, предметна. Без розвитку відповідних навичок і умінь дитина не зможе повноцінно і успішно жити в суспільстві. Основною помилкою старших членів сім'ї в процесі навчання дитини відповідним його віком навичкам є прагнення робити за нього ту роботу, з якою він вже справляється самостійно. Це, у свою чергу, призводить до розвитку таких негативних рис характеру, як інфантилізм і нерішучість. Якщо цілеспрямовано допомагати дитині стати самостійнішою, заохочувати кожен спробу вивчити властивості предметів і оволодіти новими навичками, в майбутньому у нього розвинується цілеспрямованість, посидючість і самоконтроль. Крім сприятливого середовища для формування навички і розвитку характеру в цілому, необхідно цілеспрямоване позитивне підкріплення, яке створює у дитини відчуття успіху [53].

В процесі написання кваліфікаційної роботи був досліджений клімат сім'ї, як один з основних чинників формування Я-Концепції підлітків. В процесі дослідження дійшли висновку, на що саме треба звернути увагу батькам для покращення клімату в сім'ї, що в свою чергу призведе до гармонійного розвитку підлітків:

1. Комунікація та співчуття:

Відкритий діалог між батьками та підлітками.

Слухання без засудження.

2. Установлення правил та меж:

Чітке визначення дозволеного і забороненого.

Гнучкість та адаптація правил до вікових потреб.

3. Підтримка індивідуальності:

Підтримка хобі та інтересів підлітків.

Визнання та повага до особистих кордонів.

4. Психологічна підтримка:

Визнання емоційного стану підлітків.

Підтримка в важких ситуаціях, в тому числі через консультації з психологами.

Комунікація та співчуття.

Відкритий діалог між батьками та підлітками є ключовим елементом здорового клімату в сім'ї. Батькам важливо не лише говорити, але і слухати своїх дітей, даючи їм можливість висловити свої думки і почуття. Вміння слухати без засудження сприяє розвитку довіри та взаєморозуміння [10].

Установлення правил та меж

Чітке визначення дозволеного і забороненого допомагає підліткам розуміти, що від них очікується. Однак, важливо, щоб ці правила були гнучкими і адаптованими до вікових потреб та ситуацій. Необхідність гнучкості у встановлених правилах, щоб вони не ставали причиною конфліктів, а сприяли гармонійному розвитку особистості підлітків [10].

Підтримка індивідуальності. Підтримка хобі та інтересів підлітків допомагає розвивати його таланти та самостійність. Визнання та повага до особистих кордонів є необхідними для формування здорової самооцінки [10].

Психологічна підтримка. Визнання емоційного стану підлітків та підтримка в важких ситуаціях є надзвичайно важливими. Батьки повинні бути готовими до надання психологічної підтримки, а за потреби – звертатися до професійних психологів. Наприклад, консультації з фахівцями, такі як ті, що надаються на платформах "Психологічна

допомога онлайн", можуть допомогти знайти ефективні підходи до розв'язання емоційних проблем [10].

Також для підлітків є вкрай важлива психологічна потреба в безумовній любові ще називають потребою в любові, яка не дає оцінок, у прийнятті. Ідеться про те, що батьки люблять та приймають свою дитину без жодних умов, оцінок або вимог стати кращою – лише за фактом її існування. Діти, чия потреба в безумовній любові задоволена, ростуть з глибокою вірою в те, що вони є хорошими, любленими, вартими любові та поваги. У дитинстві та дорослості вони не мають витратити сил на те, щоб заслужити любов чи довести комусь свою кращість. Вони просто живуть, насолоджуються життям та дарують безумовну любов іншим. А ще вони є впевненими в собі та міцно стоять на ногах, адже в них за плечима незмінна батьківська любов. Піклуватися про потребу в безумовній любові означає любити дитину без надлишкових очікувань і вимог, любити в будь-якому емоційному стані та за будь-якої поведінки, а ще дозволяти бути собою і вміти бачити сильні сторони [10].

Крім зауважувати дитячі досягнення, важливо ще й радіти їм, пишатись, адже це маленькі кроки у великому зростанні. Ця радість має бути не тихою, а гордість – мовчазною. Варто вільно висловлювати своє захоплення, демонструвати захват, хвалити, підкреслювати, давати відчуті успіх. Успіх – невід'ємна частина щасливого життя. Успіх викидає в нашу кров серотонін, який відповідає за щастя, дофамін, який стимулює мотивацію, ендорфіни, які дарують радість та бадьорість. А якщо забути про гуморальну регуляцію і зосередитися на психології, то успіх додає нам сил рухатись далі, з оптимізмом дивитись у майбутнє й вірити в себе [10].

Хочу звернути увагу на проведені дослідження і взяти це, як один з інструментів для покращення клімату в сім'ї. Підліткам була запропонована анкета, в якій було поставлене питання «Щоб ви хотіли бачити від своїх батьків по відношенню до себе? (можна вибрати декілька варіантів)»:

- Більше спілкування з батьками, та часу разом
- Хочу, щоб мене вислуховували і не критикували
- Не вистачає похвали і слів любові від них
- Не хочу, щоб вони зі мною спілкувалися
- Менше часу проводити з ними
- Більше свободи у власних діях, менше контролю з їх сторони

За допомогою даного опитання ми виявили, 6 підлітків, які хочуть «Більше спілкування з батьками, та часу разом», отже можна звернути увагу батьків, що дітям не вистачає саме їх уваги і спілкування. Рекомендації для батьків: звернути увагу на своїх дітей, запланувати час, який вони присвятять саме підлітку, розмова, прогулянка, активний цікавий відпочинок та інше. 4 підліткам «Не вистачає похвали і слів любові від них», отже рекомендація батькам: частіше проговорювати дитині слова любові, похвали, тактильний контакт, можливо обійми, також час разом та ін. 6 підлітків «Хочу, щоб мене вислуховували і не критикували», рекомендації для батьків: навчитися слухати свою дитину, не критикувати, спілкуватися з дитиною на рівних, вести відкритий діалог, спробувати зрозуміти і підтримати свою дитину та ін. За допомогою такого простого інструмента, батьки можуть зрозуміти, на що звернути. Батькам були надані рекомендації для покращення контакту з власними дітьми.

Таким чином, саме сім'я постає для дитина тим началом, яке допомагає створювати початкове уявлення про те, як будуються взаємини в світі, отримує знання про навколишню дійсність, набуває необхідні для життя якості характеру. Встановлено, що формування позитивних чи негативних рис характеру залежить від виховного середовища. Якщо це середовище позитивне, мирне і в сім'ї панує взаєморозуміння, якщо батьки піклуються один про одного і вчать цьому дитину, якщо приділяється достатньо уваги її культурному розвитку, вдосконаленню навичок, взаємодії з однолітками, духовному світу, підліток виростає гармонійною

особистістю з необхідними позитивними рисами характеру успішної людини [53].

3.2. Тренінг формування позитивної Я-Концепції підлітків

Для формування «позитивної» Я-Концепції, в кваліфікаційній роботі запропонований тренінг, який може допомогти підлітку, підвищити самооцінку, розвине здорове самосприйняття себе, впевненість та цілеспрямованість, що в подальшому допоможе дитині комфортно почувати себе в соціумі, краще справлятися з перепонами, які будуть траплятися на його шляху в процесі життя.

Тренінг "Формування позитивної Я-концепції підлітків"

Мета: Допомогти підліткам розвивати здорове самосприйняття та підвищити самооцінку.

Тривалість:

5 сесій по 1,5 години

Сесія 1: Вступ і визначення Я-концепції

Цілі:

- Визначити, що таке Я-концепція
- Створити довірливу атмосферу серед учасників

Активності:

- Лід-кригу: представлення учасників через особисту характеристику
- Визначення понять "Я-концепція" та "самооцінка"
- Групова дискусія на тему самосприйняття та впливу оточення

Сесія 2: Самосприйняття і реальність

Цілі:

- Розпізнавати різницю між самосприйняттям і реальністю
- Навчитися аналізувати власне сприйняття

Активності:

- Гра "Зеркало": підлітки описують себе, дивлячись у дзеркало

- Обговорення: як оточуючі впливають на наше самосприйняття
- Вправа з колажами: створення колажу, що відображає реальне і бажане самосприйняття

Сесія 3: Позитивне мислення

Цілі:

- Розвивати навички позитивного мислення
- Створити підґрунтя для здорового самосприйняття

Активності:

- Вправа “Позитивні афірмації”: навчання створенню та використанню позитивних афірмацій.
- Обговорення прикладів з життя, де позитивне мислення допомогло досягти успіху.
- Вправа “Щоденник вдячності”: ведення щоденника, де учасники записують позитивні моменти свого дня

Сесія 4: Цінності та пріоритети

Цілі:

- Визначити особисті цінності та пріоритети
- Підтримувати стійкість до зовнішніх негативних впливів

Активності:

- Вправа “Мої цінності”: підлітки створюють список своїх життєвих цінностей
- Обговорення: як ці цінності допомагають у формуванні Я-концепції
- Гра “Пріоритети”: розставляння пріоритетів у різних життєвих ситуаціях

Сесія 5: Підсумки і план дій

Цілі:

- Закріпити отримані знання

- Розробити особистий план дій для подальшого розвитку

Активності:

- Обговорення досягнень за період тренінгу
- Створення особистого плану дій на майбутнє
- Рефлексія: що найбільше сподобалось та було корисним на тренінгу

Загалом існує багато інструментів, які можуть покращити самосприйняття дитини самої себе, розвинути впевненість у власних діях, сформуванню позитивні стійкі переконання і погляди для успішного розвитку особистості. Загалом підлітковий період є досить складним етапом в житті людини, проходить досить швидкий гормональний, психологічний і фізичний розвиток, що є стресом для організму, в результаті чого дитина потрапляє в емоційний дисбаланс. Для покращення проходження даного періоду батьки можуть і повинні стати тією опорою, фундаментом на яку може опиратися підліток і завдяки, які може пройти цей період з позитивним результатом для себе і для оточуючих.

Висновок до розділу 3

Процес формування Я-Концепції у підлітків є складним і багатогранним процесом на який впливає дуже багато чинників, сім'я, соціум, культура, країна в якій зростає дитина та багато іншого. Одним з найголовніших впливів на формування Я-Концепції є клімат сім'ї в, якому зростає дитина. В даній кваліфікаційній роботі мною було проведено дослідження, як клімат впливає на дитину на її формування особистості, самосвідомості. В процесі проведення емпіричного дослідження, було виявлено і доведено, що клімат сім'ї в якому зростає підліток є одним з визначальних чинників, які впливають на формування позитивної Я-Концепції підлітків. Якщо атмосфера в сім'ї є позитивною, підлітку дають можливість висловлювати свою думку, поважають її, дають можливість самостійно приймати рішення, також, коли батьки є підтримкою і опорою для своїх дітей не критикують їх, ведуть відкритий діалог це в свою чергу

допомагає сформувати підлітку самостійність, самоповагу, впевненість, цілеспрямованість, тобто позитивну Я-Концепцію. Саме сім'я є тією базою, на якій вибудовується їхня особистість, і тому створення сприятливих умов для розвитку є першочерговим завданням для батьків.

Здоровий психологічний розвиток дитини, можливий в сприятливому кліматі в сім'ї, позитивній атмосфері, розумінні, відкритості, підтримці батьків. Високий рівень залученості і низький рівень ворожості, середній рівень автономії і низький рівень директивності все це є позитивними показниками для гармонійної особистості підлітків.

Можна виділити основні чинники, які допоможуть батькам в створенні комфортного клімату:

1. Емоційна підтримка. Батьки повинні підтримувати підлітків в складних ситуаціях, бути точкою опори для нього, проявляти цікавість до його проблем, створення атмосфери безпеки і підтримки в будь-якій ситуації.
2. Відкрита комунікація. Відкритий діалог з підлітком, спілкування на рівних, висловлювати підтримку і намагатися зрозуміти дитину, давати поради, а не настанови.
3. Стабільність і передбачуваність. Установлення чітких правил з боку батьків відповідно до вікової групи, і дотримання їх послідовності в реакціях і діях.
4. Заохочення самостійності. Давати дитині можливість самій приймати рішення, заохочувати її самостійність, підтримувати її прагнення і ідеї.
5. Позитивній зворотній зв'язок. Хвалити дитину, проявляти любов, і підтримку в будь-яких ситуаціях.

Виконання таких умов можуть покращити клімат сім'ї, створити сприятливу, дружелюбну атмосферу у якій дитина може почувати себе комфортно, спокійно, що в свою чергу буде стимулювати гармонійний

розвиток особистості. Сім'я є фундаментом на якому тримається особистість, міцний фундамент запорука позитивного розвитку.

ВИСНОВКИ

За допомогою проведення теоретичного та емпіричного дослідження в кваліфікаційній роботі на тему: Психологічний клімат сім'ї як чинник формування Я-Концепції підлітків. Ми досягли поставленої мети і завдань:

1. Я-концепція — це складна система уявлень і переконань особистості про саму себе, яка формується через інтеграцію когнітивних, емоційних і поведінкових аспектів. Я-концепція включає самооцінку, самоповагу, самоідентичність та сприйняття своїх можливостей і обмежень. Вона є результатом взаємодії між внутрішніми характеристиками людини і зовнішніми впливами, такими як соціальні взаємодії, культура та особистий досвід. Я-концепція – це сукупність уявлень людини про саму себе, які включають як реалістичні оцінки, так і суб'єктивні думки. Цей феномен є однією з центральних категорій у психології особистості, оскільки він визначає самооцінку, самоповагу, самоставлення та поведінку людини. «Я-концепція» – це розумове програмування людиною самої себе у всіх сферах життєдіяльності, це сформульована психікою система критеріїв, яка визначає особу як особистість. Я-концепція формується на основі взаємодій із навколишнім середовищем в процесі особистісного розвитку людини. Вона формує систему самосприйняття, розуміння та визначення особистістю себе суб'єктом власної діяльності. Цей феномен виражається у стійкій системі вираження множинних Я, системі установок, спрямованих особистістю на саму себе і визначає спрямованість її діяльності.

2. Процес формування Я-Концепції у підлітків є складним і багатогранним процесом на який впливає дуже багато чинників, сім'я, соціум, культура, країна в якій зростає дитина та багато іншого. Одним з найголовніших впливів на формування Я-Концепції є клімат сім'ї в, якому зростає дитина. Клімат сім'ї є одним з визначальних чинників, які впливають на формування позитивної Я-Концепції підлітків. Якщо

атмосфера в сім'ї є позитивною, підлітку дають можливість висловлювати свою думку, поважають її, дають самостійно приймати рішення, також, коли батьки є підтримкою і опорою для своїх дітей не критикують їх, ведуть відкритий діалог це в свою чергу допомагає сформувати підлітку самостійність, самоповагу, впевненість, цілеспрямованість, тобто позитивну Я-Концепцію. Саме сім'я є тією базою, на якій вибудовується їхня особистість, і тому створення сприятливих умов для розвитку є першочерговим завданням для батьків.

3. В кваліфікаційній роботі, було проведено емпіричне дослідження за допомогою наступних методик і виявлено:

- Опитувальник «Батьківського ставлення» Автори: А.Я. Варга, В.В. Столін. 98% матерів мають високий рівень кооперації з підлітками і 2% середній, що свідчить про залученість матері до життя дитини сприяють її розвитку і допомагає в різних ситуаціях де дитині необхідна підтримка і турбота. Мама підтримує ініціативу дитини заохочує її. Тобто можна допустити, що тут є розуміння в спілкуванні. Це дуже гарний показник для гармонійного розвитку підлітків.

За результатами математичного аналізу за критерієм кореляції Пірсона, були проведені розрахунки за шкалою «Симбіозу» та «Контролю», отриманні наступні данні, значення двосторонньої кореляції $r = 0.48$, потрапляє до меж помірної зв'язку, цей зв'язок є статистично значимим ($p < 0.01$), вказує на помірний позитивний зв'язок між симбіозом і контролем. Це означає, що, коли рівень симбіозу підвищується, рівень контролю також має тенденцію зростати, і навпаки. Тобто можемо припустити, чим більше є емоційна залученість матері до дитини тим більше контролю з її сторони. В свою чергу для гармонійного розвитку необхідно, щоб обидва ці показники мали середній рівень – це дасть дитині можливість розвиватися гармонійно.

Дослідження показало, що більшість батьків мають високий показник рівня кооперації 98%, також 100% матерів до невдач своєї

дитини ставляться, як до випадковості, підтримують їх і вірять в них. Загалом клімат в сім'ї більшості дітей є сприятливим і комфортним для позитивного розвитку особистості підлітків.

- «Поведінка батьків і ставлення підлітків до них» (ADOR – скорочено «Підлітки про батьків») Е. Шефера. За результатами математичного аналізу за критерієм кореляції Пірсона, були проведені розрахунки за шкалою «POZ - позитивний інтерес» та «HOS - ворожість», отриманні наступні данні, значення двосторонньої кореляції $r = - 0.75$, свідчить про статистично значимий ($p < 0.01$) сильний негативний зв'язок, оскільки значення кореляції близьке до -1, що вказує на високий рівень зворотної залежності між цими змінними. Негативний зв'язок між емоційним теплом (POS) та ворожістю (HOS). У цьому випадку, коли рівень емоційного тепла підвищується, рівень ворожості має тенденцію знижуватися, і навпаки. Це вказує на те, що чим більше підліток відчуває емоційного тепла і підтримки від батьків, тим менше ворожості і конфліктів в їх стосунках. В нашому дослідженні чітко прослідковується, що підлітки мають 88% високого рівня позитивного інтересу зі сторони матері, що в свою чергу призводить до 93% низького рівня ворожості – це є позитивним значенням для формування Я-Концепції і сприятливим кліматом в сім'ї.

- Методика КЕМПБЕЛЛА SCC або Методика вивчення «Ясності Я-Концепції». Відповідно до отриманих даних ми бачимо, що 43% респондентів мають середню ясність Я-Концепції, ближче до високої, 40% середня ясність Я-Концепції. Тобто 83% респондентів мають середній рівень ясності, що є дуже високим показником відносно вікової групи опитаних і свідчить про гармонійний і здоровий розвиток уявлення підлітків про себе. Це свідчить про помірно чітке уявлення підлітків про себе, досить розвинену самооцінку і самосвідомість, 3% має високий рівень, що є дуже чітким і сформованим показником ясності. 14% середня ясність ближче до низької, ці підлітки відчувають певні труднощі у

формуванні чіткого і стабільного уявлення про себе. Цей період може характеризуватися активним пошуком і експериментуванням з різними аспектами своєї особистості, що є нормальним для цього віку, цій групі треба приділяти трохи більше уваги для переходу її на більш стабільний рівень. Отже, ми бачимо, що завдяки сприятливому клімату в сім'ї більшості респондентів, відповідно більшість має середню ясність Я-Концепції, що є позитивним показником.

- Шкала самоповаги Розенберга. 80% набрали від 23-34 балів, що свідчить про високий рівень самоповаги у підлітків. Мають впевненість у собі, позитивно ставляться до себе і до своїх досягнень. Це є позитивним та високим результатом відповідно до нашого дослідження. 18% дуже високий рівень самоповаги, підлітки мають чітке, позитивне уявлення про себе і цінують свою особистість. Ця група є емоційна стабільна, можуть критично мислити, позитивно ставляться до себе і мають високі досягнення.

4. В процесі проведення дослідження розроблені практичні рекомендації з покращення психологічного клімату сім'ї підлітків:

- Емоційна підтримка. Батьки повинні підтримувати підлітків в складних ситуаціях, бути точкою опори для нього, проявляти цікавість до його проблем, створення атмосфери безпеки і підтримки в будь-якій ситуації.

- Відкрита комунікація. Відкритий діалог з підлітком, спілкування на рівних, висловлювати підтримку і намагатися зрозуміти дитину, давати поради, а не настанови.

- Стабільність і передбачуваність. Установлення чітких правил з боку батьків відповідно до вікової групи, і дотримання їх послідовності в реакціях і діях.

- Заохочення самостійності. Давати дитині можливість самій приймати рішення, заохочувати її самостійність, підтримувати її прагнення і ідеї.

- Позитивній зворотній зв'язок. Хвалити дитину, проявляти любов, і підтримку в будь яких ситуаціях, радіти успіхам.

5. Розробили тренінг з формування Я-концепції в підлітковому віці.

Для формування «позитивної» Я-Концепції, в кваліфікаційній роботі запропонований тренінг "Формування позитивної Я-концепції підлітків", який може допомогти підлітку, підвищити самооцінку, розвине здорове самосприйняття себе, впевненість та цілеспрямованість, що в подальшому допоможе дитині комфортно почувати себе в соціумі, краще справлятися з перепонами, які будуть траплятися на його шляху в процесі життя. Отже клімат сім'ї безпосередньо впливає на майбутні успіхи та благополуччя особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексеєнко Т.Ф. Виховний потенціал сім'ї в сучасних умовах. *Український соціум*. Київ, 2008. С. 63–67.
2. Балинець К.С. Грейліх О.О. Особливості самооцінки у підлітковому віці. *Редакційна колегія*. 2020, № 6. С. 5-11.
3. Барановська І. І. Вплив сімейного клімату на формування самооцінки підлітків. *Психологія і суспільство* №2. 2019. С. 25-38.
4. Безушко В. Гендерні особливості становлення самооцінки старших підлітків *Магістерський науковий вісник Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2020. Вип. 34. С. 214-216
5. Бочкор Н.П., Дубровська Є.В., Залеська О.В.. Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми у конфліктний та постконфліктний період. *Методичні рекомендації*. Київ. 2014. 84 с.С
6. Булах І.С. Пріоритетні позиції у визначенні провідних компонентів та критеріїв розвитку особистості підлітка. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. Психологічні науки: зб. наук. праць. К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2001. Вип. 12. С. 102-112.
7. Волинець Н. Я-концепція як чинник особистісного самовизначення в ранній юності. *Наукові праці Міжрегіональної академії управління персоналом*. 2022. Психологія. №1 (54). С. 27 – 34.
8. Гаміна Т.С., Гончар О.Ю. Педагогіка сімейного виховання : Навчальний посібник. Луганськ : Альма-матер, 2012. 523 с.
9. Гнатюк О. В. Сімейні стосунки та розвиток Я-концепції у підлітків. *Науковий вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького* № 3. 2020. С. 47-56.
10. Горбунова В. Виховання без травмування, або Навіщо дітям дорослі? Харків : Кн. клуб "Клуб Сімейного Дозвілля", 2017. С. 318.
11. Горностаєв П. П. Особистість і роль. Рольовий підхід у соціальній

психології особистості. К. : Інтерпрес ЛТД, 2007. 312 с.

12. Гресько І., Ясність Я-концепції як чинник гармонійної особистості. *Вісник Львівського університету*. Серія психологічні науки. 2021. Випуск 10. С. 39–45.

13. Гуменюк О.Є.. Психологія Я-Концепції: Навчальний посібник. Тернопіль: Економічна думка. за ред. проф. Фурман А.В. 2004. С 310.

14. Демченко Л. М. Психологічний клімат сім'ї та його вплив на психологічний розвиток підлітка. *Практична психологія та соціальна робота* № 4. 2021. С. 62-73.

15. Дяченко, І. В. Психологічний клімат сім'ї як чинник формування Я-концепції підлітків. *Науковий вісник Національного університету "Острозька академія"*, 2(1). 2018. С. 45-52.

16. Єрмакова Н. А. Формування Я-концепції у підлітків в умовах сімейного виховання. *Актуальні проблеми психології*, № 1(10). 2018. С. 89-97.

17. Іванова, Н. І. Вплив сімейного клімату на самооцінку та я-концепцію підлітків. *Психологічні дослідження*, 2(2). 2015. С. 12-19.

18. Ігнатов О.М. Акцентуації особистості як фактор детермінації протиправної поведінки. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2013. Вип. 6-3(2). С. 76–79.

19. Карпенко Є. Сучасні вектори дослідження емоційного інтелекту особистості. *Психологія і особистість*, 2019, №1. С.60–72.

20. Качинська А.В., Чинники впливу на розвиток самоствалення у підлітковому віці. *Освіта та розвиток обдарованої особистості*. № 8-9 (15-16) /08-09/2013. С. 105-107.

21. Киричука О.В., Роменця В.А.. Основи психології : підручник. 4-те вид., стереотип. Київ : Либідь, 1999. 632 с.

22. Корольчук В.М. Психологія стресостійкості особистості : автореф. дис. канд. психол. наук ; Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПНУ. Київ, 2009.

23. Кравченко, О. М. Вплив сімейного клімату на самооцінку

підлітків. *Сучасні питання психології*, 3(2). 2019. С. 67-74.

24. Крайнюк В. М. Психологія стресостійкості особистості: монографія. Київ: Ніка-Центр, 2007. 432 с .

25. Крамченкова В.О. Батьківське ставлення як чинник Я-концепції підлітка. *Вісник ХНПУ імені Г.С. Сковороди*. Психологія. Випуск 66. 2022. С. 110 – 126.

26. Лемак М.В., Петрище В.Ю.. Психологу для роботи. Діагностичні методики: збірник. Вид. 2-ге, виправл. – Ужгород. 2012. С. 616.

27. Максименка С.Д., Зливкова В.Л., Кузікової С.Б.. Особистість у розвитку: психологічна теорія і практика : монографія. Суми. Вид-во СумДПУ імені А.С.Макаренка. 2015. 430 с.

28. Масік О. І., Пипа Л. В., Лисиця Ю. М. Особливості клінічної картини психосоматичних розладів у підлітків. *Вісник Вінницького національного медичного університету*. 2016. №2 (Т. 20). С. 390–393.

29. Мельник О. М. Роль сім'ї в формуванні особистісних якостей підлітків. *Науковий вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*, № 5. 2020. С. 123-134.

30. Михайлишин У. Б. Вплив самооцінки на конфліктну поведінку підлітків. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Психологія. 2021. №3. С. 86-92.

31. Михайлишин У. Б. Соціально-психологічні особливості динамічних основ функціонування цінностей у групі. *Проблеми сучасної психології*. 2015. Вип. 30. С. 407-416.

32. Михайлова, І. О. Сімейні відносини та психологічний розвиток дітей. *Психологічний вісник*, 3(3). 2014. С. 34-41.

33. Новікова В.П. Психологічні особливості формування самооцінки підлітків. Теоретико-методологічні проблеми практичної психології та її перспективи розвитку: *Збірник доповідей Всеукраїнської студентської науково-практичної конференції, присвяченої 125-річчю з Дня народження Жана Піаже*. Кропивницький. 2021. С. 137-139.

34. Ондо Анге А. М. Соціальний напрям формування життєвої позиції підлітків. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019, №5. Т.1. С. 53–56.
35. Петренко, В. І. Сімейні відносини та я-концепція підлітків. *Психологія та освіта*, 4(3). 2020. С. 89-97.
36. Поспелова І.Д., Столярик Ю.Д. Механізми психологічного захисту та образ Я – фізичного. *Фундаментальна та практична психологія в Україні: витоки і перспективи* : збірник наукових праць Всеукраїнської наук.-практ. Інтернет-конференції молодих учених та студентів, 19 травня 2016 р. Одеса, 2016. С. 122–124.
37. Потапчук Є.М., Качан І.О., ВПЛИВ СІМ'Ї ТА СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ НА ФОРМУВАННЯ «Я-КОНЦЕПЦІЇ» У ДІТЕЙ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ *ГАБІТУС. Вікова і педагогічна психологія*. Випуск 42. 2022. С. 85 – 89. <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.42.14>
38. Ратушний О.О. Особливості самооцінки у підлітковому віці. *Актуальні проблеми психології в закладах освіти*. 2022. № 4. С. 74–79.
39. Рогов Є.І. Настільна книга практичного психолога. Робота психолога з дорослими. 2012. 384 с.
40. Романенко Ю. Г. Психологічний клімат сім'ї та розвиток самосвідомості у підлітків. *Психологія і здоров'я*, № 3. 2017. С. 58-69.
41. Савчин М . В.. Василенко Л . П.. Вікова психологія: Навчальний посібник . Київ .:Академвидав, 2005 . 360 с.
42. Свіденська Г.М. Теоретичні та методологічні засади психологічного дослідження самосвідомості підлітків. *Проблеми сучасної психології*. 2011. Випуск 13. С.383-393.
43. Слюсаренко М.І. Я-концепція як поняття психології. *Наукові перспективи*. 2023. №1 (31). С. 548 – 552.
44. Столяренко О.Б.. Психологія особистості. Навчальний посібник. Київ: Центр учбової літератури. 2012. С 280.
45. Теорія Зигмунда Фрейда, - Поведінка споживача - Підручники

для

вузів

онлайн.

https://pidru4niki.com/1790011063210/marketing/teoriya_zigmunda_freyda

46. Теорія розвитку особистості Гордона Олпорту. Введення в теорію розвитку особистості Гордона Олпорта. Розвиток почуття Я - Дитяча психологія.

https://stud.com.ua/29171/psihologiya/teoriya_rozvitku_osobistosti_gordona_olportu

47. Ткаліч К.В. Психологічні особливості прояву самооцінки підлітка. Теоретикометодологічні проблеми практичної психології та її перспективи розвитку: Збірник доповідей Всеукраїнської студентської науково-практичної конференції, присвяченої 125-річчю з Дня народження Гордона Олпорта. Кропивницький. 2022. С. 186-191.

48. Фоменко А., Горлівський державний педагогічний інститут іноземних мов. До сучасного осмислення філософської концепції К.Хорні про шляхи самореалізації особистості. Новий акрополь. <https://newacropolis.org.ua/theses/do-suchasnoho-osmyslennia-filosofskoi-kontseptsii-kkhorni-pro-shliakhy-samorealizatsii-osobystosti-1500792591>.

49. Фурман О. Є.. Я-концепція як предмет багатоаспектного теоретизування. Психологія і суспільство. 2018. № 1–2. С. 38–67. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Psis_2018_1-2_6.

50. Ходанич О.О., Саннікова О.П. Навчальний посібник. Харків: «Контраст». 2019. 116 с. Особливості самоставлення підлітків із різним рівнем самооцінки. Диференціальний підхід у дослідженні професійного самоздійснення особистості: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (24-25 березня 2022 р.). Одеса. 2022. С. 128-135.

51. Хутка С. Соціальна адаптованість особистості: Концептуальні поняття. Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2007. №2.

52. Цюкало І.А. Особливості самооцінки підлітків із різним рівнем конфліктності. Робота на здобуття кваліфікаційного ступеня бакалавра; спец.: 053 - психологія - Суми:СумДУ. 2021. 64 с.

53. Чайковський Р.В.. Вплив сімейного виховання на розвиток характеру підлітка. Молодий вчений. № 12 (88). грудень, 2020 р. С.302-305.
54. Шамлян К., Кліманська М., Проективні методи дослідження особистості: підручник. Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2014. С. 450–455.
55. Шахова О.Г. Соціальна психологія особистості. Навчальний посібник. Харків: «Контраст». 2019. 116 с.
56. Шевченко, А. В. Сімейний клімат та психологічний розвиток підлітків. Науковий журнал психології, 5(4). 2016. С. 56-63.
57. Юринець В. Є.. Методологія наукових досліджень : навч. посібник. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2011. 178 с.
58. Я-концепція: поняття та її психологічна структура <https://osvita.ua/vnz/reports/psychology/29271/>
59. Baldwin, S. A., & Hoffmann, J. P. (2002). The dynamics of self-esteem: A growth-curve analysis. *Journal of Youth and Adolescence*, 31, 101-113. https://www.brainkart.com/article/Self-Esteem_33529/
60. Lazarus R. S. The concept of coping. Monat A. and Richard S. Lazarus. *Stress and Coping*. New York, 1991. P. 189 – 206.
61. Lazarus R. *Stress, Appraisal and Coping* / R. Lazarus, S. Folkman. – N.-Y. : Springer Publishing House, 1984. – 456 p.
62. Mavroveli S. Trait emotional intelligence influences on academic achievement and school behaviour: *British Journal of Educational Psychology* S. Mavroveli M. J. Sánchez-Ruiz. 2011. Vol. 81. P. 112–134.
63. Nahem J. A. Marxist approach to psychology and psychiatry. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/7076375/#:~:text=Marxism%20considers%20psychology%20and%20psychiatry,to%20their%20study%20and%20development/>.
64. Piers, E.V., & Herzberg, D.S. *Piers-Harris Children's Self-Concept Scale, Second Edition*. Los Angeles, CA: Western Psychological Services. 2002. 60 p.
65. Rachel Goldman, PhD, FTOS. *Self-Concept in Psychology:*

Definition, Development, Theories. <https://www.verywellmind.com/what-is-self-concept-2795865>.

66. Robert B. Burns & Clifford B. Dobson. The self-concept. *Introductory Psychology* pp 473-505 Cite as.

67. Stress and Coping Mechanisms: A Historical Overview. Article (PDF Available) in *Mediterranean Journal of Social Sciences* 6. March 2015. 2 – 10.

68. Smith J. Family Climate and Adolescent Identity Formation. *Journal of Adolescence*, 45(3), 2018. 234-245.

69. Johnson M. The Role of Family Environment in Adolescent Self-Concept Development. *Developmental Psychology*, 55(2). 2019. 112-125.

70. Brown L. Parental Influence on Adolescent Self-Concept. *Journal of Family Psychology*, 34(4). 2020. 456-468.

71. Taylor R., & Gordon, M. Family Dynamics and Adolescent Self-Esteem. *Family Relations*, 66(1). 2017. 93-106.

72. Williams A. Influence of Family Structure on Adolescent Self-Identity. *Journal of Youth Studies*, 40(5). 2021. 567-580.

73. Miller D. Parent-Child Relationships and Adolescent Development. *Child Development*, 87(6). 2016. 1693-1709.

74. Lee K. Emotional Support in Families and Adolescent Psychological Well-being. *Journal of Emotional and Behavioral Disorders*, 26(2). 2018. 145-158.

75. Robinson P. Impact of Family Cohesion on Adolescent Mental Health. *Journal of Child and Family Studies*, 28(7). 2019. 1845-1856.

76. Harris S. The Role of Parenting Styles in Adolescent Self-Concept. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 67(3). 2020. 205-219.

77. Clark T., & Davies N. Adolescent Self-Esteem and Family Interactions. *Journal of Adolescence*, 55(2). 2021. 195-207.

78. Carter H. Family Communication and Adolescent Self-Identity. *Journal of Family Communication*, 17(4). 2017. 371-382.

Аналіз літератури

Всього джерел – 78

Джерел за останні десять років - 49

Джерел зарубіжних авторів за останні десять років – 12 (67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78.)

Джерел українських авторів за останні десять років – 37 (2, 3, 4, 5, 7, 9, 10, 12, 14, 15, 16, 17, 19, 23, 25, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 40, 43, 47, 49, 50, 52, 53, 54, 55, 56.)

ДОДАТКИ

Додаток А

Опитувальник батьківського ставлення

Автори: А.Я. Варга, В.В. Столін Загальні характеристики:

Ціль методики: діагностика типу батьківського ставлення до дитини.

Сфера застосування: діагностика стосунків в системі «батьки-дитина»;

Структура методики: мономірна (проста);

Види стимулів: вербальні;

Кількість питань (тверджень): 61 питань; Тривалість дослідження: 15-20 хвилин; Вік обстежуваних: 18-65 років. Шкали:

1. Прийняття / відторгнення дитини,
2. Кооперація,
3. Симбіоз,
4. Контроль,
5. Ставлення до невдач дитини. Теоретична основа:

У даній методиці батьківське ставлення розуміється як система різноманітних почуттів і вчинків дорослих людей по відношенню до дітей, поведінкових стереотипів, що практикуються в спілкуванні з нею, особливостей сприйняття і розуміння характеру особистості дитини, її вчинків. З психологічної точки зору батьківське ставлення - це педагогічна соціальна установка по відношенню до дітей, що включає в себе раціональний, емоційний і поведінковий компоненти. Всі вони в тій чи іншій мірі оцінюються за допомогою опитувальника, що становить основу даної методики.

1. Я завжди співчуваю своїй дитині.
2. Я вважаю своїм обов'язком знати все, що думає моя дитина.
3. Я поважаю свою дитину.
4. Мені здається, що поведінка моєї дитини значно відхиляється від норми.

Продовження Додатку А

5. Потрібно довше тримати дитину в стороні від реальних життєвих проблем, якщо вони його травмують.
6. Я відчуваю до дитини почуття розташування.
7. Хороші батьки захищають дитину від труднощів життя.
8. Моя дитина часто неприємний мені.
9. Я завжди намагаюся допомогти своїй дитині.
10. Бувають випадки, коли знущальне ставлення до дитини приносить йому велику користь.
11. Я відчуваю досаду стосовно своєї дитини.
12. Моя дитина нічого не доб'ється в житті.
13. Мені здається, що потішаються над моєю дитиною.
14. Моя дитина часто робить такі вчинки, які, крім презирства, нічого не варті.
15. Для свого віку моя дитина трошки незрілий.
16. Моя дитина поводиться погано спеціально, щоб досадити мені.
17. Моя дитина вбирає все погане, як губка.
18. Моя дитина важко навчити хорошим манерам.
19. Дитину слід тримати в жорстких рамках, тоді з нього виросте порядна людина.
20. Я люблю, коли друзі моєї дитини приходять до нас в будинок.
21. Я беру участь у своїй дитині.
22. До моєї дитини "липне" все погане.
23. Моя дитина не досягне успіху в житті.
24. Коли в компанії знайомих говорять про дітей, мені трохи соромно, що моя дитина не такий розумний і здібний, як мені б хотілося.
25. Я шкодую своєї дитини.
26. Коли я порівнюю свою дитину з однолітками ми, вони здаються мені дорослішим і з поведінці, і з судженням.

27. Я з задоволенням проводжу з дитиною весь свій вільний час.

Продовження Додатку А

28. Я часто шкодую про те, що моя дитина росте і дорослішає, і з ніжністю згадую його маленьким.

29. Я часто ловлю себе на ворожому ставленні до дитини.

30. Я мрію про те, щоб моя дитина досяг всього того, що мені подобається і здається необхідним.

31. Батьки повинні пристосовуватися до дитини, а не тільки вимагати цього від нього.

32. Я намагаюся виконувати всі прохання моєї дитини.

33. При прийнятті сімейних рішень слід враховувати думку дитини.

34. Я дуже цікавлюся життям своєї дитини.

35. У конфлікті з дитиною я часто можу визнати, що він по-своєму правий.

36. Діти рано дізнаються, що батьки можуть помилятися.

37. Я завжди зважаю на дитиною.

38. Я відчуваю до дитини дружні почуття.

39. Основні причини примх моєї дитини - егоїзм, упертість і лінощі.

40. Неможливо нормально відпочити, якщо проводити відпустку з дитиною.

41. Найголовніше - щоб у дитини було спокійне і безтурботне дитинство, все інше додається.

42. Іноді мені здається, що моя дитина не здатна ні на що хороше.

43. Я поділяю захоплення своєї дитини.

44. Моя дитина може вивести з себе кого завгодно.

45. Я розумію засмучення своєї дитини.

46. Моя дитина часто дратує мене.

47. Виховання дитини - суцільна нервування.

48. Суворі дисципліна в дитинстві розвиває сильний характер.

49. Я не довіряю своїй дитині.

50. За суворе виховання діти потім дякують.

Продовження Додатку А

51. Іноді мені здається, що ненавиджу свою дитину.

52. У моєму дитині більше недоліків, ніж переваг.

53. Я поділяю інтереси своєї дитини.

54. Моя дитина не в змозі що-небудь зробити самостійно, а якщо і зробить, то обов'язково не так.

55. Моя дитина виросте непристосованим до життя.

56. Моя дитина подобається мені таким, який він є.

57. Я ретельно стежу за станом здоров'я моєї дитини.

58. Нерідко я захоплююся своєю дитиною.

59. Дитина не повинна мати секретів від батьків.

60. Я невисокої думки про здібності моєї дитини і не приховую цього від нього.

61. Дуже бажано, щоб дитина дружила з тими дітьми, які подобаються його батькам.

Ключі до опитувальником

I. «Ухвалення-відкидання»: 3, 4, 8, 10, 12, 14, 15, 16, 18, 20, 23, 24, 26, 27, 29, 37, 38, 39, 40, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 51, 52, 53, 55, 56, 60.

II. Образ соціальної бажаності поведінки: 6, 9, 21, 25, 31, 33, 34, 35, 36.

III. «Симбіоз»: 1, 5, 7, 28, 32, 41, 58.

IV. «Авторитарна гиперсоциализация»: 2, 19, 30, 48, 50, 57, 59.

V. «Маленький невдаха»: 9, 11, 13, 17, 22, 28, 54, 61.

Порядок підрахунку тестових балів

При підрахунку тестових балів за всіма шкалами враховується відповідь «вірно». Високий тестовий бал по відповідних шкалах інтерпретується як:

I - відкидання,

II - соціальна бажаність,

III - симбіоз,

Продовження Додатку А

IV - гиперсоциализация,

V - инфантилізації (інвалідизація).

Шкала «Прийняття-відторгнення»

Високі бали за шкалою (від 24 до 33) У цього випробуваного є виражене позитивне ставлення до дитини. Дорослий в даному випадку приймає дитину такою, якою вона є, поважає і визнає його індивідуальність, схвалює його інтереси, підтримує плани, проводить з ним досить багато часу і не шкодує про це.

Низькі бали за шкалою (від 0 до 8) Дорослий відчуває по відношенню до дитини в основному тільки негативні почуття: роздратування, злість, досаду, навіть іноді ненависть. Такий дорослий вважає дитину невдахою, не вірить у його майбутнє, низько оцінює його здібності і нерідко своїм ставленням третирує дитини. Зрозуміло, що має такі нахили дорослий не може бути хорошим педагогом.

Шкала «Кооперація»

Високі бали за шкалою (6-7 балів) Ознака того, що дорослий виявляє щирі цікавість до того, що цікавить дитину, високо оцінює здібності дитини, заохочує самостійність та ініціативу дитини, намагається бути з ним на рівних.

Низькі бали за шкалою (1-2 бали). Дорослий по відношенню до дитини поводить протилежним чином і не може претендувати на роль хорошого педагога.

Шкала «Симбіоз»

Високі бали за шкалою (6-7 балів). Дана доросла людина не встановлює психологічну дистанцію між собою і дитиною, намагається завжди бути ближче до нього, задовольняти його основні розумні потреби, захистити від неприємностей.

Низькі бали за шкалою (1-2 бали). Дорослий, навпаки, встановлює значну психологічну дистанцію між собою і дитиною, мало піклується про

Продовження Додатку А

нього. Навряд чи такий дорослий може бути гарним учителем і вихователем для дитини.

Шкала «Контроль»

Високі бали за шкалою (6-7 балів). Доросла людина поводить себе занадто авторитарно по відношенню до дитини, вимагаючи від нього беззастережного послуху і задаючи йому суворі дисциплінарні рамки. Він нав'язує дитині майже в усьому свою волю. Такий дорослий чоловік далеко не завжди може бути корисним, як вихователь, для дітей.

Низькі бали за шкалою (1-2 бали). Контроль за діями дитини з боку дорослої людини практично відсутня. Це може бути не дуже добре для навчання і виховання дітей.

Середні бали за шкалою (3-5 балів). Найкращий варіант оцінки педагогічних здібностей дорослої людини.

Шкала «Ставлення до невдач дитини» («Маленький невдаха»)

Високі бали за шкалою (6-7 балів). Доросла людина вважає дитину маленьким невдахою і ставиться до нього як до нетямущий суті. Інтереси, захоплення, думки і почуття дитини здаються дорослій людині несерйозними, і він ігнорує їх. Навряд чи такий дорослий може стати хорошим учителем і вихователем для дитини.

Низькі бали за шкалою (1-2 бали). Невдачі дитини дорослий вважає випадковими і вірить в нього. Такий дорослий, швидше за все, стане непоганим вчителем і вихователем.

Додаток Б

**Методика «Поведінка батьків і ставлення підлітків до них»
(ADOR – скорочено «Підлітки про батьків») Е. Шефера.**

ПРОЦЕДУРА ПРОВЕДЕННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

Перед початком обстеження підлітка вводять в курс справи щодо цілей і завдань дослідження, після чого йому пред'являється інструкція. Потім випробуваному видають реєстраційний бланк для заповнення окремо на кожного з батьків. Принципової різниці між формулюваннями висловлювань немає: по відношенню до матері всі твердження представлені в жіночому роді, а по відношенню до батька - в чоловічому. Бланки заповнюються окремо. Наприклад, спочатку заповнюється бланк, в якому відображаються виховні принципи матері, потім випробуваний здає його експериментатору і тільки після цього отримує аналогічний бланк, де зазначені положення повинні бути оцінені підлітком вже в застосуванні до батька.

ІНСТРУКЦІЯ

Просимо вас оцінити, виходячи з власного досвіду, які із зазначених положень найбільше характерні для ваших батьків. Для цього уважно прочитайте кожне твердження, не пропускаючи жодного з них. Якщо ви вважаєте, що твердження повністю відповідає виховним принципам вашого батька (чи матері), обведіть кружком цифру "2". Якщо Ви вважаєте, що це висловлювання частково підходить для вашого батька (чи матері), обведіть цифру "1". Якщо ж, на вашу думку, твердження не відноситься до вашого батька (чи матері), то обведіть цифру "0".

№	Мій батько (моя мати)	Та	Частково	Немає
1	Дуже часто посміхається мені	2	1	0
2	Категорично вимагає, щоб я засвоїв, що я можу робити, що немає	2		0

Продовження Додатку Б

3	Володіє недостатньою терплячістю щодо мене	2	1	0
4	Коли я йду, сам вирішує, коли я повинен повернутися	2	1	0
5	Завжди швидко забуває те, що сам говорить або наказує	2	1	0
6	Коли в мене поганий настрій, радить мені заспокоїтися або розвеселитись	2	1	0
7	Вважає, що у мене повинно існувати багато правил, які я зобов'язаний виконувати	2	1	0
8	Постійно скаржиться комусь на мене	2	1	0
9	Надає мені стільки свободи, скільки мені треба	2	1	0
10	За одне і те ж один раз карає, а інший - прощає	2	1	0
11	Дуже любить робити що-небудь разом	2	1	0
12	Якщо призначає якусь роботу, то вважає, що я повинен робити тільки її, поки не закінчу	2	1	0
13	Починає сердитися і обурюватися з приводу будь-якої дрібниці, який я зробив	2	1	0
14	Не вимагає, щоб я запитував у нього дозволу, щоб йти туди, куди захочу	2	1	0
15	Відмовляється від багатьох своїх справ залежно від мого настрою	2	1	0
16	Намагається розвеселити і надихнути мене, коли мені сумно	2	1	0
17	Завжди наполягає на тому, що за всі мої проступки я повинен бути покараний	2	1	0
18	Мало цікавиться тим, що мене хвилює і чого я хочу	2	1	0
19	Допускає, щоб я міг йти, куди хочу, щовечора	2	1	0
20	Має певні правила, за іноді дотримується їх, а іноді ні	2	1	0

Продовження Додатку Б

21	Завжди з розумінням вислуховує мої погляди і думки	2	1	0
22	Стежить за тим, щоб я завжди робив те, що мені сказано	2	1	0
23	Іноді викликає у мене відчуття, що я йому противний	2	1	0
24	Практично дозволяє мені робити все, що мені подобається	2	1	0
25	Змінює свої рішення так, як йому (їй) зручно	2	1	0
26	Часто хвалить мене за що-небудь	2	1	0
27	Завжди точно хоче знати, що я роблю і де перебуваю	2	1	0
28	Хотів би, щоб я став іншим, змінився	2	1	0
29	Дозволяє мені самому вибирати собі справу до душі	2	1	0
30	Іноді дуже легко мене прощає, а іноді - ні	2	1	0
31	Намагається відкрито показати, що любить мене	2	1	0
32	Завжди стежить за тим, що я роблю на вулиці або в школі	2	1	0
33	Якщо я зроблю що-небудь не так, постійно і всюди говорить про це	2	1	0
34	Надає мені багато свободи, рідко говорить "повинен" або "не можна"	2	1	0
35	Непередбачений у своїх вчинках, якщо я зроблю що-небудь погане або хороше	2	1	0
36	Вважає, що я повинен мати власну думку з кожного питання	2	1	0
37	Завжди ретельно стежить за тим, яких друзів я маю	2	1	0
38	Чи не буде зі мною говорити, поки я сам не почну, якщо до цього я його чимось зачеплю або ображу	2	1	0

Продовження Додатку Б

39	Завжди легко мене прощає	2	1	0
40	Хвалить і карає дуже непослідовно: іноді занадто багато, а іноді занадто мало	2	1	0
41	Завжди знаходить час для мене, коли мені це необхідно	2	1	0
42	Постійно вказує мені, як себе вести	2	1	0
43	Цілком можливо, що, по суті, мене ненавидить	2	1	0
44	Проведення канікул я планую за власним бажанням	2	1	0
45	Іноді може образити, а іноді буває добрим і вдячним	2	1	0
46	Завжди відверто відповість па будь-яке питання, про що б я не запитав	2	1	0
47	Часто перевіряє, чи всі я прибрав, як він велів	2	1	0
48	Нехтує мною, як мені здається	2	1	0
49	Не втручається в те, прибираю я чи ні мою кімнату (або куточок), - це моя фортеця	2	1	0
50	Дуже неконкретен у своїх бажаннях і вказівках	2	1	0

Опрацювання результатів:

Після того, як підліток заповнив обидва бланка (на батька і на матір), всі отримані дані зводяться в реєстраційний бланк окремо на матір і на батька.

Продовження Додатку Б

Номер и твердження	Нараховані бали	Номери тверджень	Нараховані бали	Номери тверджень	Нараховані бали	Номери тверджень	Нараховані бали	Номери тверджень	Нараховані бали
1		2		3		4		5	
6		7		8		9		10	
11		12		13		14		15	
16		17		18		19		20	
21		22		23		24		25	
26		27		28		29		30	
31		32		33		34		35	
36		37		38		39		40	
41		42		43		44		45	
46		47		48		49		50	
«Сирі» бали									
Стандартиз. бали									
	POZ		DIR		HOS		AUT		NED

Потім по кожному параметру підраховується арифметична сума «сирих» балів:

POZ - позитивний інтерес;

DIR – директивність;

HOS – ворожість; AUT – автономність; NED – непослідовність.

До шкали позитивний інтерес (POZ), питання – 1, 6, 11, 16, 21, 26, 31, 36, 41, 46;

до шкали директивності (DIR) – 2, 7, 12, 17, 22, 27, 32, 37, 42, 47;

до шкали ворожості (HOS) – 3, 8, 13, 18, 23, 28, 33, 38, 43, 48;

до шкали автономності (AUT) – 4, 9, 14, 19, 24, 29, 34, 39, 44, 49;

до шкали непослідовності (NED) – 5, 10, 15, 20, 25, 30, 35, 40, 45, 50.

Продовження Додатку Б

Далі «сирі» бали переводяться в стандартні відповідно до таблиць стандартизації балів. Значення стандартних балів розташовуються від 1 до 5, нормою є середнє значення, тобто 3.

Якщо по параметру набрано 1 - 2 бали, то можна говорити, що він слабо виражений, якщо ж 4 - 5, то вимірюваний якість виражена цілком чітко. Потім на бланку - графіка оцінки підлітками виховного відношення матері/батька будуються оціночні профілі відносин як до матері, так і до батька.

Графік оцінки підлітками виховного відношення матері/батька

5					
4					
3					
2					
1					
Стандартний бал					
Назва шкали	POZ	DIR	HOS	AUT	NED

Інтерпретація результатів: Оцінка матері сином

Шкала позитивного інтересу:

Перш за все психологічне прийняття матері хлопчики-підлітки бачать у відносно критичному ставленні до них. Підлітки часто відчують необхідність у допомозі та підтримці матері, в більшості випадків приймають її думку, схильні погоджуватися з нею. Такі ж форми поведінки, як владність, підозрілість, тенденція до лідерства заперечуються. У той же час, сини не чекають від матері надмірного конформізму, аж до тенденції «повного підкорення». Тим не менш, просто компетентне поведінка, дружній спосіб спілкування і нормальні емоційні контакти виявляються недостатніми для того, щоб підліток міг стверджувати, що мати відчуває по відношенню до нього позитивний інтерес. Вони прагнуть до надмірної опіки сильної, дорослої і самостійної особистості.

Продовження Додатку Б

Шкала директивності:

Директивність матері по відношенню до сина підлітки бачать в нав'язуванні їм почуття провини по відношенню до неї, а також в деклараціях і постійних нагадуваннях про те, що «мати жертвує всім заради сина», повністю бере на себе відповідальність за все, що зробив, робить і робитиме син. Матір'ю затверджується споконвічна залежність її статусу та оцінки оточуючих від відповідності сина «еталону дитини», виключаючи при цьому можливість інших варіантів самовираження. Таким чином, мати прагне будь-яким способом виключити неправильну поведінку сина, щоб «не вдарити в бруд обличчям». Прості ж форми прояву чуйності, прояви симпатії, що викликають позитивні емоційні стосунки, негативно корелюють з директивною формою взаємодії матері і підлітка.

Шкала ворожості:

Ворожість матері у відносинах з сином-підлітком характеризується її агресивністю і надмірною строгістю в міжособистісних стосунках. Орієнтування матері виключно на себе, її самолюбство, зайве самоствердження, як правило, виключають прийняття дитини. Син сприймається, передусім, як суперник, якого необхідно придушити, щоб затвердити свою значимість. Так, емоційна холодність до підлітка маскується і часто видається за стриманість, скромність, слідування «етикету» і навіть підпорядкованість йому. У той же час може спостерігатися яскраво виражена підозрілість, схильність до надмірної критики на адресу сина і оточуючих, метою якої є прагнення принизити його в очах оточуючих. Поряд з цим, постійно (головним чином на вербальному рівні) демонструється позитивна активність, відповідальність за долю сина.

Шкала автономності:

Продовження Додатку Б

Автономність матері у відносинах з сином розуміється їм як диктат, повне захоплення владою, навіть деяка маніакальність в цьому відношенні, яка не визнає ніяких варіацій. Мати при цьому не сприймає дитину як особистість, зі своїми почуттями, думками, поглядами й спонуканнями, вона являє собою «сліпу» силу влади та амбіцій, якій всі, незважаючи ні на що, зобов'язані підкорятися. При цьому адаптивна форма авторитету матері, заснована на довірі і повазі, а також прийнятні форми жорсткості і різкості (коли вони враховують ситуацію), виявляються не характерними для автономності матерів у відносинах з синами-підлітками. Також, на думку сина, ані емоційна прив'язаність, ані дружній стиль спілкування не можуть бути пов'язані з відгороженістю, відстороненням матері від справ сина.

Шкала непослідовності:

Непослідовність проведеної матір'ю лінії виховання оцінюється підлітками, як якесь чергування (залежно від ступеня інформативної значущості) таких психологічних тенденцій, як панування сили і амбіцій і покірність (в адаптивних формах), делікатність і зверхальтруїзм і недовірлива підозрілість. Причому всі вони мають тенденцію до екстремальних форм прояву (амплітуда коливань максимальна).

Оцінка батька сином

Шкала позитивного інтересу:

Позитивний інтерес у відносинах з сином розглядається як відсутність грубої сили, прагнення до нероздільної влади в спілкуванні з ним. Підлітки говорять про позитивний інтерес у випадках, коли батьки прагнуть досягти їх розташування та шанування батькового авторитету, не вдаючись до декларацій догм. Психологічне прийняття сина батьком

засновано насамперед на довірі. При подібних відносинах характерно знаходити

Продовження Додатку Б

істину в суперечці, прислухаючись до різних аргументів і віддаючи перевагу логіці здорового глузду. Тут повністю заперечується будь-який конформізм.

Шкала директивності:

Директивність у відносинах з сином батько виявляє у формі тенденції до лідерства, шляхом завоювання авторитету, заснованого на фактичних досягненнях і домінантному стилі спілкування. Його влада над сином виражається головним чином в управлінні та своєчасній корекції поведінки дитини, виключаючи амбітну деспотичність. При цьому, він дуже чітко дає зрозуміти дитині, що заради його благополуччя жертвує деякою наявною у нього частинкою влади; що це не просто заступництво, а прагнення вирішувати все мирно, незважаючи на ступінь роздратування.

Шкала ворожості:

Жорстокі батьки завжди погоджуються із загальноприйнятою думкою, занадто дотримуються конвенцій, прагнуть задовольнити вимоги інших бути «хорошим» батьком і підтримувати позитивні стосунки. Виховуючи, вони намагаються вимуштрувати свого сина відповідно до прийнятого в даному суспільстві і в даній культурі уявлення про те, яким повинен бути ідеальний син. Батьки прагнуть дати синам ширшу освіту, розвивати різні здібності, що часто призводить до непосильної навантаженні на юнацький організм. Поряд з цим проявляється повна залежність від думки оточуючих, боязнь і безпорадність, неможливість протистояти оточенню. У той же час, по відношенню до сина батько суворий і педантичний. Підліток постійно знаходиться в стані тривожного

очікування низької оцінки його діяльності та покарання батьківським відкиданням за формулою: «Як ти смієш НЕ відповідати тому, що чекають від тебе, адже я жертвую всім, щоб зробити з тебе людину». Відразу звучить

Продовження Додатку Б

постійне невдоволення, скептичне ставлення до досягнень сина, що неминуче знижує мотивацію його діяльності.

Шкала автономності:

Автономність батька у відносинах з сином проявляється у формальному відношенні до виховання, в зайвій неупередженості в процесі спілкування. Взаємодія ґрунтується на позиціях сили і деспотичності. Батько «помічає» сина тільки у випадках, коли той що-небудь накоїв, причому навіть на розбір того, що сталося, як правило, «не вистачає часу». Батько дуже зайнятий собою, щоб перейматися життям і проблемами сина. Про них він дізнається тільки з його прохань допомогти або порадитися в тому чи іншому питанні, але не вдається до пояснень. Його не цікавлять захоплення сина, коло його знайомств, навчання в школі, він тільки робить вигляд, що це його турбує. Часто його просто дратує, коли син звертається до нього. На його думку, син «сам повинен все знати».

Шкала непослідовності:

Непослідовність застосовуваних батьком виховних заходів по відношенню до синів-підлітків останні бачать в неможливості передбачити, як їх батько відреагує на ту чи іншу ситуацію, подію: чи суворо покарає сина за дрібні проступки або злегка пожуристь за що-небудь істотне, просто прийнявши запевнення останнього в тому, що це більше не

повториться; такий батько або довго і педантично буде «промивати кісточки», або прийме на віру запевнення сина в невинності і т.п.

Характерні відмінності в оцінках виховної практики матерів і батьків хлопчиками-підлітками:

При порівнянні виховної практики матерів і батьків хлопчиками-підлітками виявляються наступні характерні відмінності. При

Продовження Додатку Б

психологічному прийнятті батьками сина, у батьків в порівнянні з матерями домінує відсутність тенденції до лідерства, оскільки вони прагнуть досягти прихильності і шанування їх авторитету, не вдаючись до сили, на відміну від матерів, які у виняткових випадках дозволяють собі авторитаризм в міжособистісних стосунках «заради блага» дитини. У той же час, у матерів в якості позитивного інтересу, хлопчики відзначають критичний підхід до них і надмірну опіку, тоді як у батьків більш виражена незалежність і твердість позицій. За шкалою директивності у матерів, в порівнянні з батьками, на перший план виступає тенденція до заступництва, оскільки матері більш схильні впливати на дітей індуктивною технікою. Також матері готові піти на компроміс заради досягнення своєї мети, тоді як батьки воліють мати авторитет сили. Ворожість матерів відрізняється від аналогічної характеристики батьків тим, що у матерів вона проявляється в результаті боротьби за свою незалежність, а в батьків - це швидше, тенденція до конформності по відношенню до оточуючих.

Автономність матерів і батьків заснована на деспотичній «сліпій» владі, яка не терпить потурання, однак у матерів помічений акцент на відсутності вимог та заборон щодо підлітків, а в батьків - відгородженість. І у тих і у інших відсутня навіть тенденція до заступництва, хоча батьки можуть, як виняток, відірватися від справ і почути прохання підлітка.

Непослідовність в проведенні лінії виховання у обох батьків однаково оцінюється підлітками як тенденція до екстремально-суперечливих форм прояву з максимальною амплітудою вираження. Причому у матерів протилежністю силі і недовірі є поступливість і гіперпротекція, а в батьків - довірливість і конформізм.

Оцінка матері дочкою

Шкала позитивного інтересу:

Продовження Додатку Б

Позитивне ставлення до дочки з боку матері, засноване на психологічному прийнятті, описується підлітками-дівчатками як відношення до маленької дитини, яка постійно потребує уваги, турботи, допомоги, яка сама по собі мало що може.

Такі матері часто схвалюють звернення за допомогою дочок у випадках сварок або будь-яких ускладнень, з одного боку, і обмежують самостійність - з іншого. Поряд з цим, дівчатка відзначають фактор потурання, коли мати перебуває ніби «на побігеньках» і прагне задовольнити будь-яке бажання дочки.

Шкала директивності

Описуючи директивність своїх матерів, дівчатка-підлітки відзначали жорсткий контроль з їхнього боку, тенденцію до легкого застосування своєї влади, заснованої на амбіціях і не приймаючи при цьому висловлення власної думки дочки. Такі матері більше покладаються на строгість покарання, вперто вважаючи, що вони «завжди праві, а діти ще дуже малі, щоб судити про це».

Шкала ворожості

Ворожість матерів дочками-підлітками описується, як підозріле ставлення до сімейного середовища і дистанція по відношенню до її членів

(зокрема, до дітей). Підозріла поведінка і відмова від соціальних норм призводять, як правило, до відгородженості і зверхності себе над іншими.

Шкала автономності

Автономність матерів виключає яку-небудь залежність від дитини, його стану, вимог. Заперечуються також які-небудь форми турботи і опіки по відношенню до дочок. Такі матері оцінюються підлітками як поблажливі,

Продовження Додатку Б

невимогливі. Вони практично не заохочують дітей, відносно рідко і мляво роблять зауваження, не звертають уваги на виховання.

шкала непослідовності

Під непослідовністю виховної практики з боку матері дівчинки розуміють різку зміну стилю, прийомів, що представляють собою перехід від дуже суворого - до ліберального і, навпаки, перехід від психологічного прийняття дочки до емоційного її отверженню.

Оцінка батька дочкою

Шкала позитивного інтересу

Дочки описують позитивний інтерес батька як батьківську упевненість в собі, упевненість в тому, що ні горезвісна батьківська строгість, а увага до підлітка, теплота і відкритість відносин між батьком і дочкою-підлітком є проявом щирого інтересу. Психологічне прийняття дочки характеризується відсутністю різких перепадів від вседозволеності до суворих покарань, т. Е. Домінують теплі дружні відносини з чітким усвідомленням кордонів того, що можна і чого не можна.

Батьківські заборони же в даному випадку діють тільки на тлі батьківській любові.

Шкала директивності

Дівчатка-підлітки представляють директивність батька в якості образу «твердої чоловічої руки», готової то стиснутися в кулак, то вказати на її місце в суспільстві і, зокрема, в сім'ї. Директивний батько як би направляє зростаючу дівчину на шлях істинний, змушуючи її підкорятися нормам і правилам поведінки, прийнятим у суспільстві і певній культурі, вкладаючи в її душу заповіді моралі.

Продовження Додатку Б

Шкала ворожості

В даному випадку мова йде про такий несприятливий тип батьківського ставлення до дочки, як поєднання надвимогливості, орієнтованої на еталон «ідеальної дитини» та відповідної занадто жорсткої залежності, з одного боку, і емоційна-холодність та відторгнення - з іншого. Все це веде до порушень взаємин між батьком і дочкою-підлітком, що в свою чергу обумовлює підвищений рівень напруженості, нервозності і нестабільності підлітка.

Шкала автономності:

Дівчатка-підлітки описують автономність батьків як претензію на лідерство, при цьому лідерство недосяжне, недоступне для взаємодії з ним. Він уявляється людиною, що відгороджена від проблем сім'ї, начебто невидимою стіною, та існує паралельно з іншими членами родини. Батькові абсолютно все одно, що відбувається навколо, його дії часто не узгоджуються з потребами та запитамі близьких, інтереси яких повністю ігноруються.

Шкала непослідовності:

Тут батько представляється людиною абсолютно непередбачуваною. Із досить високим ступенем імовірності в його поведінці можуть проявлятися абсолютно суперечливі один одному психологічні тенденції, амплітуда коливань яких - максимальна.

Характерні відмінності в оцінках виховної практики матерів і батьків дівчатками-підлітками:

Таким чином, характерні відмінності в оцінках виховної практики матерів і батьків дівчатками-підлітками виглядають наступним чином. При позитивному інтересі і психологічному прийнятті у матерів, на відміну від

Продовження Додатку Б

батьків, на перший план виступає довіра і підвладність. У батьків же домінує впевненість в собі і відсутність жорсткості, авторитарності у відносинах з дочкою, що виключає виховання за допомогою силового тиску.

Директивність матерів заснована виключно на амбітних претензіях до влади і жорсткому контролю за поведінкою дочки, а директивність батьків поряд з цим, виражається ще й в залежності від думки оточуючих і самозакоханості. При ворожості, емоційному відкиданні у матерів виявляється впертий конформізм і залежність від думки оточуючих, що виходить з претензій батька на провідні позиції. У батьків же при ворожій виховній практиці по відношенню до дочки-підлітка на перший план виступає жорстокість і самоствердження владою і силою. Автономність з боку матерів відрізняється відсутністю добрих людських відносин і відгороженістю від проблем та інтересів дочки, а у батька автономність виражається в його беззастережному лідерстві в родині і в недоступності спілкування з ним для дочки. При непослідовній виховній практиці в контексті суперечливості проявів, характеристики батьків і матерів

представляються однаковими. Різниця лише в таких тенденціях, як самодостатнє самоствердження з ворожою непримиренністю у батьків і підпорядкованістю і недовірою - у матерів.

МЕТОДИКА КЕМПБЕЛЛА SCC АБО МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ ЯСНОСТІ Я-КОНЦЕПЦІЇ

ОПИС

Кемпбелл та його колеги вивчили зв'язок між такою характеристикою самосвідомості, як «ясність уявлення про себе» (Self-Concept-Clarity — SCC). «Ясність уявлення себе» відбиває те, наскільки чіткі і певні уявлення про себе, наскільки вони внутрішньо узгоджені і стабільні. Ця риса вважається стійкою характеристикою особистості, що має певне значення для рівня самоповаги. Автори повідомляють про те, що виявили значні зв'язки між досліджуваною рисою та екстраверсією, дружелюбністю та сумлінністю; кореляція з відвертістю була відсутня.

Я-концепція – щодо стійка, більш-менш усвідомлена, переживана, як неповторна система уявлень індивіда про себе, основі якої він буде взаємодію Космосу з іншими людьми і належить себе. Цілісний, хоч і позбавлений внутрішніх протиріч образ власного «Я», виступає як установка стосовно себе.

Цей опитувальник дозволяє визначити ясність Я-концепції.

Опитувальник використовується на дослідження ступеня усвідомленості ставлення до собою собі.

ОБРОБКА

Під час обробки методики підраховується кількість набраних балів залежно від відповіді випробуваного:

- 1 – абсолютно не згоден;
- 2 – не згоден;
- 3 – частково згоден, частково не згоден;
- 4 – згоден;
- 5 – абсолютно згоден.

Отримані бали підсумовуються

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ

- 20 балів – дуже висока ясність Я-концепції.
- 21-32 бали - середня ясність Я-концепції, ближче до високої.
- 33-39 балів – середня ясність Я-концепції.
- 40-51 балів – середня ясність Я-концепції, ближча до низької.
- 52 бали – вкрай низька ясність Я-концепції.

ІНСТРУКЦІЯ: «Перед Вами 12 тверджень. Оцініть їх, використовуючи 5 – бальну шкалу: 1 – абсолютно не згоден; 2 – не згоден; 3 – частково згоден, частково не згоден; 4 – згоден; 5 – абсолютно згоден».

Текст опитувальника

1. Мої думки часто суперечать одна одній.
2. Сьогодні у мене може бути одна думка про себе, завтра – інша.
3. Я витрачаю багато часу розмірковуючи про те, якою людиною я по-справжньому є.

4. Іноді я відчуваю, що не є дійсно тією людиною, якою призначено бути.

5. Коли я намагаюся згадати, якою людиною я був у минулому, мені важко це зробити.

6. Я рідко переживаю конфлікт між різними сторонами особистості.

7. Іноді, я думаю, що знаю інших людей краще, ніж себе.

8. Мої уявлення себе, здається, змінюються досить часто.

9. Якби мене попросили описати мою особистість, мій твір щоразу закінчувався б по-різному.

10. Навіть якби я хотів, не думаю, що зміг би комусь розповісти, яким насправді я є.

11. Загалом у мене є чітке уявлення, хто я і який я.

12. Мені часто буває важко скласти власну думку про різні речі, тому що я не знаю, чого я хочу насправді.

Методика «Шкала М. Розенберга»

Шкала самоповаги Розенберга – це особистісний опитувальник для вимірювання рівня самоповаги.

Опитувальник складається з 10 суджень, на кожне з яких пропонується чотири градації відповідей,

кодованих в балах за запропонованою схемою.

Інструкція:

Визначте, наскільки ви згодні або не згодні з наведеними нижче твердженнями. Поставте навпроти

відповідну цифру.

4 – повністю згоден

3 – згоден

2 – не згоден

1 – абсолютно не згоден

Тестовий матеріал:

1. Я відчуваю, що я гідна людина, принаймні, не менше ніж інші.

2. Я завжди схильний відчувати себе невдахою.

3. Мені здається, у мене є ряд хороших якостей.

4. Я здатний дещо робити не гірше, ніж більшість.

5. Мені здається, що мені особливо нічим пишатися.

6. Я до себе добре ставлюся.

7. В цілому я задоволений собою.

8. Мені б хотілося більше поважати себе.

9. Іноді я ясно відчуваю свою неефективність.

10. Іноді я думаю, що я в усьому нехороший.

Ключ і обробка результатів тесту:

За кожен відповідь нарахуєте собі бали відповідно до ключа.

прямі запитання: 1,3,4,6

зворотні питання – 2,5,7,8,9,10 – бали в них нараховуються навпаки:

4 = 1, 3 = 2, 2 = 3, 1 = 4. Рівень

самоповаги дорівнює сумі балів.

Інтерпретація:

10 – 18 балів – вам не вистачає самоповаги, її дуже мало, ви схильні в усьому поганому звинувачувати себе, бачите тільки свої недоліки і акцентуєте увагу тільки на своїх слабких сторонах, ви потрапили в замкнене коло самознищення, яке не дозволяє вам ставити цілі і досягати успіху. У кожній події ви шукайте підтвердження своєї нікчемності.

18 – 22 балів – ви балансуєте між самоповагою і самознищенням, успіхи піднімають вас до небувалих вершин і самоповага зашкалює, проте невдачі підживлюють низьку самооцінку і скидають вас в прірву, ваша думка про себе коливається то в одну, то в іншу сторону.

23 – 34 бали – самоповага у вас переважає, і ви можете адекватно оцінювати свої достоїнства і недоліки, можете погодитися з тим, що

буваєте неправі, зберігаєте повагу до себе при невдачах, але схильні іноді займатися затягнутим «самобичуванням», що чогось не передбачили, не помітили, «соломку НЕпідстелили», в результаті, така поведінка не дозволяє змиритися з тим, що змінити неможливо і швидко зреагувати і відкоригувати там, де є можливість.

35 – 40 балів – ви поважаєте себе як людину, особистість, професіонала і робите все для того, щоб продовжувати поважати себе і далі: розвиваєтеся, вдосконалюєтеся в професії, духовному та інтелектуальному плані, в сфері відносин, вмієте робити уроки з помилок і важких ситуацій. Це норма, до якої варто прагнути.

Анкета підлітка

1. Прізвище Ім'я

2. Вік

- 12

- 13

- 14

- 15

- 16

3. Стать

- Ж

- Ч

4. Чи в повноцінній сім'ї ви живите

- Мама, тато

- Тато

- Мама

- Мама, вітчим

5. Чи одна я дитина в сім'ї

- Я один (одна) дитина в см'ї

- В мене є сестра/брат

6. Як я відчуваю себе дома

- Мені подобається бути дома в оточенні своєї сім'ї

- Не хочу знаходитися дома

- Мені подобається бути дома, але щоб мене ніхто не чіпав

7. Чи часто я спілкуюся зі своїми батьками про свої проблеми

- Так

- Ні

- Рідко

8. Як я сприймаю своїх батьків

- Як друзів

- Як батьків

- Не знаходжу з ними спільну мову взагалі

9. Під час воєнних дій чи покидав я свою домівку

- Так, але повернувся

- Так і не повернувся (живу в іншому місті, країні)

- Ні

10. Щоб ви хотіли бачити від своїх батьків по відношенню до себе (можна вибрати декілька варіантів)

- Більше спілкування з батьками, та часу разом

- Хочу, щоб мене вислуховували і не критикували

- Не вистачає похвали і слів любові від них

- Не хочу, щоб вони зі мною спілкувалися

- Менше часу проводити з ними

- Більше свободи у власних діях, менше контролю з їх сторони

11. Який твій стан (можна вибрати декілька питань)

- Часто тривожний (сам/сама не знаю чого)

- Загалом позитивний
- Загалом нормальний
- Часто роздратований
- Знаходжусь постійно в пригніченому стані

12. Чи багато у тебе друзів і спілкування з однолітками

- Так
- Ні
- Мені вистачає

13. Як ви відчуваєтеся в оточенні друзів:

- Впевнено, комфортно
- Більш стримано, нормально
- Більше люблю побути один

14. Як ви відчуваєтеся з незнайомими людьми, якщо вам треба в них щось запитати

- Спокійно, питаю все що хочу
- Є хвилювання, але можу запитати, що мені треба
- Мене напружає спілкування з незнайомими людьми, я намагаюся його уникати

Кореляція за Пірсаном між показниками Позитивного інтересу за Е.Шефера і Ясності Я-Концепції за Кемпбелла

Кількість респондентів	Підсумок балів . Ясність Я-Концепції	POS(Позитивний інтерес)	Кореляція Пірсона
1	35	18	-0,397649574
2	27	20	-0,397649574
3	30	17	-0,397649574
4	20	20	-0,397649574
5	39	17	-0,397649574
6	31	14	-0,397649574
7	39	16	-0,397649574
8	34	18	-0,397649574
9	29	19	-0,397649574
10	36	16	-0,397649574
11	35	17	-0,397649574
12	25	18	-0,397649574
13	33	20	-0,397649574
14	39	18	-0,397649574
15	40	19	-0,397649574
16	36	13	-0,397649574
17	27	16	-0,397649574
18	46	16	-0,397649574
19	39	20	-0,397649574
20	32	17	-0,397649574
21	23	17	-0,397649574
22	42	19	-0,397649574
23	36	15	-0,397649574
24	22	20	-0,397649574
25	27	15	-0,397649574
26	31	20	-0,397649574
27	42	16	-0,397649574
28	39	17	-0,397649574
29	41	1	-0,397649574
30	26	19	-0,397649574
31	31	20	-0,397649574
32	35	9	-0,397649574
33	47	7	-0,397649574
34	30	20	-0,397649574
35	27	20	-0,397649574
36	33	14	-0,397649574
37	34	15	-0,397649574
38	34	17	-0,397649574
39	26	17	-0,397649574
40	32	9	-0,397649574

Отримані бали за шкалою Е. Шефера і Кореляція за Пірсаном

цифра-ім'я	POZ	DIR	HOS	AUT	NED	Кореляція між POS і AUT	Кореляція за Пірсаном POS і HOS
1	18	2	2	17	2	0,5462398	0,75494421
2	20	2	1	15	6		
3	17	7	0	17	8		
4	20	3	1	14	3		
5	17	5	1	17	4		
6	14	1	2	14	1		
7	16	3	6	17	5		
8	18	9	0	12	3		
9	19	4	1	17	4		
10	16	9	4	12	14		
11	17	10	5	10	10		
12	18	11	5	14	10		
13	20	3	1	16	6		
14	18	4	2	16	5		
15	19	5	0	16	3		
16	13	10	11	6	12		
17	16	4	0	11	3		
18	16	5	2	17	2		
19	20	5	0	12	3		
20	17	2	4	15	3		
21	17	2	0	15	2		
22	19	8	1	16	6		
23	15	5	1	16	1		
24	20	1	0	17	4		
25	15	9	3	9	3		
26	20	3	0	18	4		
27	16	2	2	14	4		
28	17	3	3	17	3		
29	1	8	17	8	9		
30	19	5	0	15	2		
31	20	2	1	15	5		
32	9	12	18	8	18		
33	7	6	7	14	12		
34	20	5	2	15	6		
35	20	10	1	15	4		
36	14	12	7	16	11		
37	15	5	4	16	5		
38	17	6	0	10	3		
39	17	6	0	13	1		
40	9	9	1	10	5		